

ANKARA

HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

**BATI DİLLERİNDEN ALINAN YABANCI
KELİMELERE ALTERNATİF
KARŞITLIKLAR BULMA VE ALINAN
KELİMELERİ DİLİN SÖZ VARLIĞINA
DAHİL ETME SORUNU ÖZBEK VE TÜRK
DİLLERİNİN ÖRNEĞİNDE**

Nurjahon ABDULLAYEVA

Tez Danışmanı

Prof. Gulchehra RİXSİYEVA

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DİL BİLİMİ VE TÜRK LEHÇELERİ

ANABİLİM DALI

(TAŞKENT DEVLET ŞARKŞINASLIK ÜNİVERSİTESİ ORTAK) DİL

BİLİMİ VE TÜRK LEHÇELERİ BİLİM DALI

HAZİRAN, 2024

**BATI DİLLERİNDEN ALINAN YABANCI KELİMELERE
ALTERNATİF KARŞITLIKLAR BULMA VE ALINAN
KELİMELEİRİ DİLİN SÖZ VARLIĞINA DAHİL ETME
SORUNU ÖZBEK VE TÜRK DİLLERİNİN ÖRNEĞİNDE**

Nurjahon ABDULLAYEVA

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DİL BİLİMİ VE TÜRK LEHÇELERİ

ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

HAZİRAN, 2024

ETİK BEYAN

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmasında; tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, tez çalışmasında yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi, kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu, bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Nurjahon ABDULLAYEVA

08.06.2024

TEZ ONAY SAYFASI

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü ve Taşkent Devlet Şarkşınashık Üniversitesi, Dil Bilimi ve Türk Lehçeleri Bilim Dalı Yüksek Lisans Programı öğrencisi Nurjahon Abdullayeva tarafından hazırlanan Batı dillerinden alınan yabancı kelimelere alternatif karşılıklar bulma ve alınan kelimeleri dilin söz varlığına dahil etme sorunu özbek ve türk dillerinin örneğinde Başlıklı tez çalışması 10/06 /2024 tarih ve saatinde yapılan tez savunma sınavında aşağıdaki jüri tarafından OY BİRLİĞİ ile YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak KABUL edilmiştir.

	Kabul	Ret
Başkan (Prof. Yorqin Odilov-Öz.Res.FA):	☒	☐
Üye (Prof. Şorustam Şomusarov-TDŞÜ):	☒	☐
Üye (Prof. Hayrulla Hamidov-TDŞÜ):	☒	☐
Üye (PhD. Gulşoda Yunusova-TDŞÜ):	☒	☐
Üye (PhD.Muhammadcon Aripov-TDŞÜ):	☒	☐

BATI DİLLERİNDEN ALINAN YABANCI KELİMELERE ALTERNATİF
KARŞITLIKLAR BULMA VE ALINAN KELİMELERİ DİLİN SÖZ VARLIĞINA DAHİL
ETME SORUNU ÖZBEK VE TÜRK DİLLERİNİN ÖRNEĞİNDE
(Yüksek Lisans Tezi)

Nurjahon ABDULLAYEVA

ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
HAZİRAN, 2024

ÖZET

Bu yüksek lisans çalışmasında yabancı sözcükler, dildeki önemi, özümleme ilkeleri, yabancı sözcüklere karşılıklar (alternatifler) bulunarak dil düzeyine getirilmesi, dilin yabancı sözcüklerden temizlenmesi ve dilin saflığının korunmasına bakış açısı ve sorunları ele alınmaktadır. Özbekçe dili ve Türk dilleri örneği üzerinden karşılaştırmalı bir analiz yapılmıştır. Ödeneklerin dil gelişimi ve gelişimi alanındaki önemi, özellikle Özbek dilinin yakın tarihteki sözcük yapısı, özümsemiş katmandaki sözcüklerin içindeki payı ve buna bağlı değişimler örnekler yardımıyla incelenir, Özbek ve Türk dillerinin farklı dönemlerde dilin saflığını koruma çaba ve çabaları kısmen incelenmiş, bu yolda sağlanan başarılar, eksiklikler ve bunlara sebep olan faktörler tartışılmıştır.

BilimKodu : 70230101

Anahtar Kelimeler : Yabancı kelimeler, dilsel çeşitlilik, dilin saflığı, iç ve dış kaynaklar, tarafsız sözlük, dilin millileştirilmesi, alternatif kelimeler (milli karşılıklar)

Sayfa Adedi : vi+113 s.

Tez Danışmanı : Prof. Gulchehra RİXSİYEVA

THE PROBLEM OF FINDING ALTERNATIVE OPPOSITES TO FOREIGN WORDS
TAKEN FROM WESTERN LANGUAGES AND INCLUDING THE TAKEN WORDS
INTO THE VOCABULARY OF THE LANGUAGE IN THE EXAMPLE OF UZBEK AND
TURKISH LANGUAGES

(M.Sc. Thesis)

Nurjakhon ABDULLAEVA

ANKARA HACI BAYRAM VELI UNIVERSITY
THE INSTITUTE OF GRADUATE STUDIES

ABSTRACT

In this master's work, foreign words, their importance in the language, principles of assimilation, finding national alternatives to foreign words and bringing them to the level of the language, the perspective and problems of cleaning the language from foreign words and maintaining the purity of the language in Uzbek and a comparative analysis is made on the example of Turkish languages. Importance of appropriations in the field of language development and development, in particular, the lexical composition of the Uzbek language in recent history, the share of words of the assimilated layer in it and its corresponding changes are studied with the help of examples, learn the Uzbek and Turkish languages Efforts and attempts to keep the purity of the language in different eras are partially analyzed, the achievements and shortcomings in this way and the factors that caused them are discussed.

Science Code : 70230101

Key Words : Borrowed words, linguistic diversity, language purity, internal and external sources, neutral lexicon, nationalization of the language, alternative words.

Page Number : vi+113 p.

Supervisor : Prof. Gulchehra Rikhsiyeva

İÇİNDEKİLER

Sayfa

MUNDARIJA

I BOB. DUNYO TILSHUNOSLIGIDA O‘ZLASHGAN SO‘ZLAR MASALASI. ULARNI O‘ZLASHTIRISH QOIDA VA TAMOYILLARI.....	12
1.1. O‘zlashgan so‘zlar tushunchasiga ta’rif. Uning mohiyati va ahamiyati.....	12
1.2. Xalqaro tillarda o‘zlashgan so‘zlar va ularning o‘zlashtirilish tamoyillari.....	16
1.3. Turkiy tillardan chet tillarga, xususan, rus tiliga o‘zlashgan so‘zlar va ularning o‘zlashish tamoyillari.....	29
Bob bo‘yicha xulosalar.....	32
II BOB. O‘ZBEK VA TURK TILSHUNOSLIGIDA O‘ZLASHMALARNING O‘RNI, SO‘Z O‘ZLASHTIRISH QOIDA VA TAMOYILLARI.....	35
2.1. O‘zbek tilida so‘z o‘zlashuvi masalasi va uning o‘rganilishi.....	35
2.2. Chet so‘zlarning o‘zbek tilshunosligidagi tasnifi.....	39
2.3. O‘zbek tilida so‘z o‘zlashuvi xususiyatlari.....	44
2.4. Turkcha lug‘atning ilk va so‘nggi nashrlaridagi g‘arb tilidan o‘zlashgan so‘zlar tadqiqi.....	50
Bob bo‘yicha xulosalar.....	57
III BOB. O‘ZLASHGAN SO‘ZLARGA TILNING ICHKI IMKONIYATLARI ASOSIDA MUQOBIL IFODALAR TOPISH (O‘ZBEK VA TURK TILLARI MISOLIDA).....	59
3.1. O‘zbekistonda o‘zlashgan so‘zlarga muqobil ifodalar topish bo‘yicha qilingan sa’y-harakatlar. Atamashunoslik qo‘mitasi faoliyati va natijalari.....	59
3.2. Turkiyada Turk Tili Qo‘mitasi (Türk Dil Kurumu) tomonidan o‘zlashgan (begona) so‘zlarga muqobil ifodalar topish bo‘yicha olib borilgan harakat va islohotlar.....	68
3.3. O‘zbek va turk tillarida tilni milliyashtirish jarayonining istiqboli va muammolari.....	74
Bob bo‘yicha xulosalar.....	81
IV BOB. O‘ZBEK VA TURK TILLARIDA O‘ZLASHGAN SO‘ZLARGA MUQOBIL IFODALAR TOPISH VA O‘ZLASHGAN SO‘ZLARNI TILNING LUG‘AT BOYLIGIGA KIRITISH BO‘YICHA AMALIY TAKLIFLAR.....	83
4.1. Turk tili qo‘mitasi tomonidan tavsiya etilgan muqobil ifodalar lug‘ati.....	84
4.2. Turk va o‘zbek tillari sathidagi mushtarak o‘zlashmalar.....	90
4.3. G‘arb tilidan o‘zlashgan so‘zlarga o‘zbekcha muqobillar lug‘ati.....	94
Bob bo‘yicha xulosalar.....	100
UMUMIY XULOSALAR.....	102
ILOVA.....	107
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI.....	110

KIRISH

Magistrlik dissertatsiyasi mavzusining asoslanishi va uning dolzarbligi shundaki, unda qiyosiy tadqiq usuli orqali ikki qardosh til hisoblanuvchi o‘zbek va turk tili leksik sathidagi o‘zlashmalar, ularning tilga o‘zlashish jarayoni, usul va tamoyillari tadqiq qilinadi. G‘arb tilidan kirib, bu ikki til lug‘at sathida muqim o‘rnashib qolayotgan “ajnabiy” so‘zlar, ularning tildagi ahamiyati, til taraqqiyotidagi ijobiy va salbiy jihatlari haqida mulohazalar yuritiladi. O‘zlashmalarni tilning ichki imkoniyati asosida muqobillashtirish, ya’ni tilni milliyashtirish jarayonining istiqboli va bu yo‘ldagi mavjud muammolar, to‘siqlar tahlil qilinadi.

Tilimizda hozirgacha nisbatan kam o‘rganilgan ushbu soha, ya’ni o‘zlashmalar va ularni tilning ichki imkoniyati asosida muqobillashtirish, ularni tilning lug‘at boyligiga kiritish masalasi bir qator xorij tillari va qolaversa, turk tili tajribasi misolida o‘rganilib, o‘zbek tili bilan o‘zaro qiyosiy ravishda tadqiq qilinadi. “Tildagi o‘zlashmalarni muqobillashtirish tilni majburiy bir tarzda izolyatsiyalash, til globalizatsiyasini to‘xtatish va yoki nazorat qilish, tilni sun’iy ravishda “burab chiqarilgan” mujmal ifodalar bilan zo‘rma-zo‘raki milliyashtirish, uni qoliplab, chek-chegaralab qo‘yish hisobiga bo‘lmasligi kerak”, degan qat’iy va biroz tanqidiy pozitsiyadagi shaxsiy fikr va mulohazalar bildiriladi.

O‘zlashmalarga teng keluvchi so‘zlarni “ichki muqobillar” hamda “milliy qarshiliklar” atamasi ostida berish taklifi ilgari suriladi. Shuningdek, o‘zlashmalarni tildagi uzil-kesil maqomini aniqlab olish va ularni tilning lug‘at boyligiga kiritish zarurligi ta’kidlanadi. Ularni o‘zlashtirishning yakdil tamoyili ishlab chiqilishi va ushbu o‘zlashma so‘zlar va ularga teng keluvchi muqobil ifodalarning imlo va izohli lug‘atlari yaratilishi lozimligi bugungi o‘zbek tilshunosligi oldida turgan eng muhim vazifalardan biri ekanligi haqida to‘xtalib, amaliy taklif va tavsiyalar beriladi.

Tadqiqot obyekti va predmeti: Mavzu doirasidan kelib chiqqan holda magistrlik dissertatsiyasining obyekti deb o‘zlashma so‘zlarni, predmeti deb esa ularga teng keluvchi muqobil ifodalar (alternativalar¹), chet tilidan kirgan so‘zlarning o‘zlashish usullari va tamoyillari, muqobil so‘zlarni tilning ichki imkoniyati asosida yaratish va ularni faol til sathiga olib kirish borasidagi turli jarayon va tajribalarni ko‘rsatish mumkin.

Tadqiqot maqsadi va vazifalari. Tadqiqot maqsadi o‘zbek va turk tillari sathidagi g‘arb tillaridan o‘zlashgan so‘zlarga muqobil ifodalar topish va ularni tilning lug‘at boyligiga kiritish masalasini o‘rganishdan iborat.

Tadqiqot ishining vazifalari esa quyidagilardan iborat:

1. O‘zbek va turk tillari leksik sathidagi faol qo‘llaniluvchi g‘arb tilidan o‘zlashgan so‘zlar (o‘zlashmalar)ni topish. (Bunda manbalar etib, vaqtlı matbuot,

¹ Muallif izohi: keyingi o‘rinlarda *ichki muqobillar* va *milliy qarshiliklar* atamasi ostida ham keladi.

internet nashrlari, shuningdek, o‘zbek va turk tillarining eng so‘nggi nashrdagi imlo va izohli lug‘atlari olindi). Ularning o‘zlashish jarayonini tahlil qilish.

2. Saralab olingan o‘zlashmalarni leksik-morfologik jihatdan tahlil qilish. Ularning talaffuz va qo‘llanilish, shuningdek, nolisoniy omillar (madaniy, ijtimoiy-psixologik va b.qa) ga ko‘ra afzallik va ustuvorlik jihatlarini o‘rganish, tadqiq qilish.

3. Ushbu o‘zlashmalarning qiyosan tadqiq qilinayotgan o‘zbek va turk tillaridagi muqobillarini topish (bunda turli yillarda “atamalarni milliyashtirish”, “tilni yod so‘zlardan tozalash” nomlari ostida kechgan jarayonlar ko‘zdan kechirish, undagi erishilgan “natija”larni asosiy instrument (vosita) sifatida olish va o‘zaro solishtirish.

4. Ikki tildagi ayni o‘zlashmalar va ularning taklif etilgan (yoki biz tomonimizdan taklif etiladigan) muqobil ifodalaridagi yasalish va ma‘no jihatdagi o‘xshashlik va farqliliklar, tushunilish va talaffuzga ko‘ra (o‘zining qarshi tildagi muqobiliga ko‘ra) afzallik va qulayliklarini o‘zaro qiyosan tahlil qilish;

5. Tahlillar asosida ikki til uchun ham birdek, yoki umumiy ma‘noda tushunarli bo‘lgan (imlo va talaffuzdagi shartli farqlarni istisno qilgan holda, albatta) muqobil so‘zlar (g‘arb tilidan o‘zlashgan so‘zlarga milliy qarshiliklar) lug‘atini tuzish; va kelgusidagi ilmiy faoliyatimizda mazkur magistrlik dissertatsiyasi va ushbu lug‘at asosida ilmiy-uslubiy qo‘llanma yaratish bo‘yicha zarur poydevorni yaratib olish.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi. Avvalo, ushbu magistrlik ishining ilmiy-amaliy ahamiyati juda dolzarbligini yana bir bor ta‘kidlab o‘tishni istardik. Shu vaqtgacha mavzuga doir juda ko‘plab adabiyotlar o‘rganildi, tahlil qilindi. Nisbatan keyingi vaqtlarda yozilgan, hatto xorij nashrlarida nashr etilgan bir necha o‘nlab maqolalar, tezislari ko‘zdan kechirildi. Va xulosaga kelindiki, sohada keyingi yillarda sezilarli o‘zgarishlar, yangi tadqiqot ishlari deyarli sodir bo‘lmapti.

Ilmiy izlanish nomi ostida chop etilgan maqolalar asosan o‘zlashma so‘zlarning nazariy tomonlarini yoritishga bag‘ishlangan bo‘lib, unda o‘zlashma so‘zlar, shu jumladan, olinma so‘zlar, neologizmlar, okkazionalizmlarning amaliy tadqiqi, ularning o‘zlashganlik, til sathiga singganlik darajasi deyarli o‘rganilmaganligini, atroflicha tahlil qilinmaganligini aniqlandi;

Til sathiga kirib kelayotgan bunday so‘zlarning o‘zlashish tamoyillari, til iste‘molchilari tomonidan qo‘llanilish borasidagi ustuvorliklar va bularga sabab bo‘luvchi lisoniy, shuningdek, ijtimoiy-psixologik omillar ustida hali qilinadigan ancha-muncha ishlar borligi kuzatildi.

Ishdagi asosiy yangilik milliy tilimiz va unga qiyosiy ravishda turk tilining lug‘at tizimi tarkibiy qismlaridagi o‘zlashma so‘zlarga mutlaqo boshqa aspektdan turib qarash, o‘zlashma so‘zlarning o‘rganilishi va tilning ichki imkoniyati asosida muqobillashtirilishi jarayonini chuqur tahlil qilindi va bular asosida ayrim taklif hamda tavsiyalar ishlab chiqildi.

O‘zlashmalar, o‘zlashayotgan so‘zlar haqida nafaqat ilmiy-nazariy ma’lumotlar berildi, balki ular tilimizning lug‘at boyligini va ifoda qudratini oshiruvchi muhim leksikologik vosita ekanligi aniq misollar asosida tadqiq qilindi.

Shuningdek, tilni pala-partish ravishda egallab olayotgan yangi davr o‘zlashmalarini muqobillariga almashtirish bo‘yicha turli davrdagi harakat va ular orqali to‘plangan tajribalar asosida amaliy taklif va ishlanmalar berildi. Mazkur mavzuga doir dastlabki fikr-mulohazalar, amaliy taklif va ishlanmalar hamda mazkur dissertatsiyaning yozilish jarayoni davridagi tasavvur, tushuncha, fikr va shaxsiy xulosalar shu paytgacha chop qilingan xalqaro va respublika miqyosidagi ilmiy-ommaviy maqolalarda ilm ahli e’tiboriga havola etildi.

Tadqiqot asosiy masalalari va farazlari. O‘zbek va turk tillari uchun nisbatan yangi atamalar, til sathiga nisbatan yangi kirib kelayotgan o‘zlashish arafasidagi so‘zlarning muqobillarini topish, tilni majburiy bir tarzda milliyashtirish, sun’iy yasalmalar bilan uning estetik ko‘rinishi hamda ta’sirchanligiga, shuningdek, leksik rang-barangligiga putur yetkazishni emas, balki o‘z foydalanuvchisiga qulay va boy lug‘at sathini, lisoniy variativlikni taqdim qilish salohiyatiga ega bo‘lishi lozim degan uzil-kesil pozitsiyani tanlagan holda, o‘z shaxsiy qarash va mulohazalarimizga tayanib, mazkur sohada ham fundamental, ham amaliy taklif va ishlanmalar mavjud bo‘lgan qiyosiy tadqiqot ishini amalga oshirishdan iborat.

Tadqiqot mavzusi bo‘yicha adabiyotlar sharhi. Ushbu tadqiqot mobaynida quyidagi olimlar, xususan: V.N.Yarseva², Maruzo Jyul³, M.A.Brayter⁴, L.P. Krisin⁵, T.T.Vartolomey⁶, D.I.Ginza⁷, F.Miklozix⁸, K.Xeller⁹, A.Jumaniyozov¹⁰, M.Mukarramov¹¹, I.Qo‘chqortoyev¹², F.Abdullayev¹³, Sh. Shoabdurahmonov¹⁴,

² В.Н. Ярцева. Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред.. М.: Сов. энциклопедия, 1990. – С. 685.

³ Марузо Ж. Словарь лингвистических терминов: Пер. с фр./ Предисл.В.А.Звегинцева. М.: Едиториал УРСС, 2004. – С. 104.

⁴ Брейтер М. А. Англицизмы в русском языке: история и перспективы. Пособие для иностранных студентов-русистов. Владивосток: Изд-во Диалог, 2011. – С. 423.

⁵ Крысин Л.П. Лексическое заимствование и калькирование в русском языке последних десятилетий. Вопросы языкознания. 2002. № 6. – С. 340.

⁶ Вартоломей Т.Т. Причины возникновения иноязычных заимствований в русском языке. Молодой ученый, 2022. №28 (423). – С. 199.

⁷ Гинза Д.И. Английские заимствования в русском языке. Бюллетень науки и практики. № 4. 2017. – С. 304-307.

⁸ Miklosich F. Uber Fremdworter. Archiv f ur slavische Philologie 1888 /11s. – P. 108.

⁹ Xeller K. Das Fremdwort in der deutschen sprache der Gegenwart. Leipzig 1966. – B. 260.

¹⁰ Jumaniyozov A. “O‘zbek tilidagi german tillari o‘zlashmalari”. Toshkent: 1982. – B. 144.

¹¹ Mukkaramov M. Badiiy stilda o‘zlashmagan so‘zlarning qo‘llanilishi “O‘zbek tili va adabiyoti” 1979, 4-son. – B. 16.

¹² Qo‘chqortoyev I. O‘zbek tili leksik semasiologiyasi va uning aktual masalalari - “O‘zbek tili va adabiyoti” 1982, 6-son. – B. 244.

¹³ Abdullayev F. Til qanday rivojlanadi?. Risola. – Toshkent: “Fan”. 1972. – B. 460.

¹⁴ Shoabdurahmonov Sh. O‘zbekistonda tilshunoslikni rivojlantirishning aktual muammolari - “O‘zbek tili va adabiyoti” 1982, 5-son. – B. 284.

G‘.Abdurahmonov¹⁵, A.Nurmonov, A. Sobirov, N. Qosimova va b. qa.¹⁶, D.Aksan¹⁷, Z.Korkmaz^{18,19}, A. Jafero‘g‘li²⁰, A.S.Levend²¹ va boshqalarning o‘quv qo‘llanma, darslik va monografiyalariga, shuningdek, Fatih Erbay²², M.Yo‘lchiyeva, S.Abduxamidova, M.Omonova²³, M.Kosimova²⁴, I.Day²⁵, Z.Kuvonov^{26,27} kabilarning maqola va tezislariga, shuningdek, o‘zbek va turk tillarining imlo va izohli lug‘ati²⁸ hamda sohaga tegishli uslubiy qo‘llanmalar²⁹ga murojaat qilindi. O‘z ichiga o‘zlashmalar va ularga teng keluvchi muqobil ifodalarni qamrab olgan turli yillardagi ommaviy axborot vositalarining elektron va bosma nashrlari tahlil qilindi.

Tadqiqotda qo‘llanilgan metodikaning tavsifi. Ushbu ishda induktiv, statistik, qiyosiy-chog‘ishtiruv va tahlil metodlaridan foydalanildi. “Turkcha-O‘zbekcha izohli lug‘at“ (2018) va 6 jildlik “O‘zbek tilining izohli lug‘ati” (2023) nashrlaridagi g‘arb tilidan kirgan o‘zlashmalar³⁰, qisman jonli tilimizdan va vaqtlı matbuot nashrlaridan misollar to‘planilib, ular morfologik va semantik jihatdan tahlil qilindi. O‘zlashmalarni topish, yig‘ish, sinflash (klassifikatsiya qilish) ishlarida tilshunoslikda shu paytgacha qilingan nazariy ma‘lumotlarga asoslanildi, masalaga deduktiv yondashildi va yig‘ilgan o‘zlashmalarning morfologik, sintaktik va semantik tahlilida induktiv metoddan foydalanildi, oddiydan murakkab tomon yurildi, xususiylıkdan

¹⁵ Abdurahmonov G‘. “Muammolar hali ko‘p”. Maqola. “Sovet O‘zbekistoni gazetasi”. – Toshkent: 1990-yil 4-dekabr, 277-son. – B. 1-6.

¹⁶ Nurmonov A., A. Sobirov A., N. Qosimova N. va b. qa.. “Hozirgi o‘zbek adabiy tili”. Darslik. – Toshkent: “Ilm-ziyo”. 2013. – B. 202.

¹⁷ Doğan Aksan, Türkçenin Sözcüğü, Engin Yay., Ankara 1996. – S.126.

¹⁸ Zeynep Korkmaz, “Dilimizin Dünkü ve Bu Günkü Sorunları ve Çözüm Yolları”, Türk Dili Üzerine Araştırmalar, TDK Yay., Nu:629, C.1, Ankara 1995. – S. 868.

¹⁹ Zeynep Korkmaz, “Batı Kaynaklı Yabancı Kelimeler ve Dilimiz Üzerindeki Etkileri”, Türk Dili Üzerine Araştırmalar, TDK Yay., Nu:629, C.1, Ankara 1995. – S.948.

²⁰ Ahmet Caferoğlu, Türk Dili Tarihi, Enderun Kitabevi, C. II, İstanbul 1984, s. 4. 5 Ağâh Sırrı Levend, Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri, TDK Yay., Ankara 1972. – S.72.

²¹ Ağâh Sırrı Levend, Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri, TDK Yay., Ankara 1972, – S.72.

²² Fatih Erbay. Türkçe sözlük‘ün ilk ve son baskısındaki batı kökenli kelimelere dair. – S. 1-9.

²³ Yo‘lchiyeva M., Abduxamidova S., Omonova M. Ingliz tilidan o‘zbek tiliga kirib kelgan bir necha neologizmlar tahlili. Maqola. CARJIS. Volume 2, Issue 1/ 2022. – B. 441.

²⁴ Kosimova M. “The history of word borrowing process in the uezbek and english languages”// Proceedings of Online International Conference on Advances in Scientific Research and Developments Organized by Novateur Publications, Pune, Maharashtra, India. JournalNX - A Multidisciplinary Peer Reviewed Journal. ISSN: 2581-4230, Website: journalnx.com, August 8th, 2020, – P. 105.

²⁵ Дай И. “Займствования в современном русском языке: история появления, причины, проблемы и примеры использования”/ <https://na-journal.ru/1-2023-filologiya-lingvistika/4138-zaimstvovaniya-v-sovremennom-russkom-yazyke-istoriya-poyavleniya-prichiny-problemy-i-primery-ispolzovaniya>. – С. 1-8.

²⁶ Kuvonov Z. Nemis tili lug‘ati tarkibidagi o‘zlashmalarning lingvistik va ekstralingvistik mohiyati// Central asian research journal for interdisciplinary studies (carjis). Google Scholar// www.carjis.org. ISSN:2181-2454. Universal Impact Factor(UIF) 2021:7.1.volume 1 issue 4/2021, – B.32-44.

²⁷ Kuvonov Z. M. “Die vorteile und nachteile der online-bildung”. Academic research in educational sciences 2.CSP1 conference 2 (2021): – P. 478-481.

²⁸ O‘zbek tilining izohli lug‘ati, ikkinchi jild. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot matabaa-ijodiy uyi. 2023.

²⁹ “O‘zbek tili leksikologiyasi”. Darslik. “Fan” nashriyoti. – Toshkent: 1981, – B.468.

³⁰ Muallif izohi: Bunda asosan til sathiga nisbatan yangi davrlarda kirib kelib o‘zlashayotgan so‘zlar tadqiqot obyektı sifatida tanlab olindi.

umumiylikka o‘tildi va amaliy misollarga tayanib shaxsiy (nazariy) fikr-mulohazalar bildirildi.

Tadqiqot natijalarining nazariy va amaliy ahamiyati. Tadqiqot natijalarining nazariy va amaliy ahamiyati: shu paytgacha mavzuga doir ilmiy ishlar yetarlicha chuqur, tarmoqlanib o‘rganilmaganligi, o‘zlashma so‘zlarning tilning lug‘at sathini ham boyituvchi hamda noo‘rin qo‘llanila boshlanganda tilning ichki sofligiga rahna soluvchi, uning milliy go‘zalligi va jozibadorligiga putur yetkazuvchi xususiyatlari atroflicha tadqiq qilinmaganligi, o‘zlashma so‘zlarni qachon qabul qilish kerag-u, qachon muqobilini topish kerakligi borasida aniq ishlab chiqilgan usul, tamoyil, ilmiy faraz va ishlanmalarning yo‘qligi jihatidan, qolaversa, ikki qardosh tillar orasidagi hali mavjud bo‘lmagan qiyosiy tadqiq jihatidan ham ilmiy, ham amaliy ahamiyati juda katta ekanligini ko‘rish mumkin.

Ish tuzilmasining tavsifi. Ushbu magistrlik dissertatsiyasi kirish, asosiy qism, to‘rt bob, o‘n uch fasl, umumiy xulosa, ilova va foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxatidan tashkil topgan. Ishning umumiy hajmi 114 bet.

I BOB. DUNYO TILSHUNOSLIGIDA O‘ZLASHGAN SO‘ZLAR MASALASI. ULARNI O‘ZLASHTIRISH QOIDA VA TAMOYILLARI

1.1. O‘zlashgan so‘zlar tushunchasiga ta’rif. Uning mohiyati va ahamiyati

Har bir til o‘z taraqqiyoti davomida turli tillardan so‘z oladi, ichki va tashqi manbalarga ko‘ra boyiydi, lug‘at sathi tadrijiy ravishda kengayib, takomillashadi va shunga ko‘ra o‘z iste‘molchisiga lisoniy xilma-xillik va variativlikni taqdim qilish salohiyatiga ega bo‘lib boradi. Va bu har qanday rivojlanayotgan til uchun normal holatdir. Dunyoda biror til yo‘qki, boshqa tillardan so‘z olmagan, o‘zlashmalar hisobiga o‘z lug‘at sathini boyitmagan bo‘lsa.

“O‘zbek tili leksikologiyasi” kitobida mashhur tilshunoslardan L.P. Krisin, N.M. Shanskiy, A.V. Kalinin, M.I. Fomina, V.V. Akulenko va N. Sharopovlarning ishlariga tayangan holda so‘z o‘zlashtirish tushunchasiga quyidagicha ta’rif beriladi: “O‘zlashtirish – bir tildan ikkinchi tilga ma’lum til elementlarining ko‘chishi, kirishidir”³¹. M. D. Stepanov va I. I. Chernishevlar esa so‘zlarning o‘zlashishi deb³², bir tildagi so‘zning ikkinchi tilga kirib kelishini, ularning o‘zlashish natijasi va ushbu jarayonning umumiy majmuini tushunadilar³³. Ma’lumki, chet tilidan kirib kelgan har bir yangi so‘z tabiiy ravishda o‘zlashayotgan tilning fonetik, orfografik, grammatik chig‘irig‘idan o‘tadi. Bunda so‘z o‘qilishi, yozilishi va tuzilishi bo‘yicha o‘zlashayotgan tilning muayyan qonuniyatlari ta’siri ostida qator o‘zgarishlarni boshidan kechiradi, qaysidir ma’noda qabul qilinayotgan til tizimi qonuniyatlariga, mazkur til tabiatiga ma’lum darajada bo‘ysunishiga to‘g‘ri keladi. Bunda o‘zlashgan so‘zlar aslidan farqlanishi, talaffuzi, imlosi tamomila tafovutlanishi ham mumkin. O‘zbek tilshunosligida ushbu xususiyatlar turlicha tasniflanadi. Manbalarga³⁴ asosan so‘z o‘zlashish jarayonida quyidagi 7 xususiyat namoyon bo‘lishi lozim:

³¹ “O‘zbek tili leksikologiyasi”. Darslik. “Fan” nashriyoti. – Toshkent: 1981, – B.83.

³² *Muallif izohi*: manbada “so‘zlarning assimilyatsiyasi” atamasi ostida kelgan.

³³ Kosimova M. “The history of word borrowing process in the uzbek and english languages”// Proceedings of Online International Conference on Advances in Scientific Research and Developments Organized by Novateur Publications, Pune, Maharashtra, India. JournalNX- A Multidisciplinary Peer Reviewed Journal. ISSN: 2581-4230, Website: journalnx.com, August 8th, 2020, – P. 105.

³⁴ *Muallif izohi*: aslida, ushbu ma’lumotlarni yozishda xalqaro va respublika miqyosidagi jurnal va konferensiya to‘plamlarida chop etilgan qator maqolalarga murojaat qilingan edi. Xususan, E.Xolmatova va M. Amonovlarning “O‘zlashma so‘zlarning o‘rganilishining tarixi va shu yo‘nalishda ish olib borgan olimlar” nomli <https://in-academy.uz/index.php/yo/article/view/13435/9401>; U.Qodirovaning “O‘zbek tilida so‘z o‘zlashuvi masalalarining o‘rganilishi tarixi” nomli

1. O‘zlashma so‘z uni qabul qilgan tilning praktik yozuv xususiyatlariga moslashgan bo‘lishi.

2. Chet so‘z o‘zlashtiruvchi til grammatik sinflari, kategoriyalariga mos kelishi.

3. So‘z uni qabul qilgan tilda qayta fonetik shakllanishi.

4. Chet so‘z uni qabul qiluvchi tilga grammatik singishi.

5. Chet so‘z uni qabul qiluvchi til so‘z yasash sistemasida aktiv ishtirok etishi.

6. Chet so‘z uni qabul qilgan tilga semantik jihatdan singishi:

a) o‘zlashma so‘z ma‘nosi aniq bo‘lishi;

b) o‘zlashma so‘z ma‘nosi uni qabul qilgan tilda differentsiatsiya qilingan bo‘lishi.

7. Chet so‘z uni qabul qilgan tilda uzluksiz ishlatilishi kerak³⁵.

“O‘zbek tili leksikologiyasi” (1981-yilgi nashr) kitobida mualliflar so‘z o‘zlashayotgan tilga kirgan bo‘lishi, ya‘ni o‘sha tilga singishi uchun quyidagi xususiyatlarni o‘zida namoyon qilishi kerakligini aytadi.

Bular:

1. O‘zlashgan so‘z uni qabul qiluvchi til qonuniyatlariga bo‘ysunadi.

2. So‘z qabul qiluvchi til leksik-semantik sistemasiga bog‘langan, unga singishgan bo‘ladi.

3. O‘zlashgan so‘z xuddi o‘z so‘zdek tabiiy va aniq bo‘ladi, undan shubhalanish, uni boshqa so‘zlar bilan qorishtirish xavfi yo‘qoladi.

4. So‘z qabul qiluvchi til egasi bo‘lgan xalqqa xuddi o‘z so‘zidek tuyuladi. Uning yot element ekanligi sezilmaydi.

5. So‘z o‘zlashgan bo‘lsa, bu so‘zning tildan tezda chiqib ketish ehtimoli bo‘lmaydi. Bunday so‘zning “keraksizligi” haqida, uni tildan “chiqarish” haqida o‘rinsiz munozaralar bo‘lmaydi va boshqalar³⁶.

Aynan ushbu fikr e‘tibor qaratishimiz lozim bo‘lgan eng muhim nuqtadir. Demak, muallifning fikriga ko‘ra, tilga allaqachon singib ketgan, til mulkiga aylangan,

<https://wordlyknowledge.uz/index.php/PPSM/article/download/2733/4096/5069> maqolalarga. Ammo izlanishlarimiz natijasida ushbu maqolalarning 1981-yilda chop etilgan “O‘zbek tili leksikologiyasi” kitobidan asl manbani ko‘rsatmasdan olinganligining guvohi bo‘lgach, ma‘lumotning asl manbasini keltirishni ilmiy etiket nuqtayi nazaridan to‘g‘ri deb topdik.

³⁵ “O‘zbek tili leksikologiyasi”. Darslik. “Fan” nashriyoti. – Toshkent: 1981, – B.85

³⁶ “O‘zbek tili leksikologiyasi”. Darslik. “Fan” nashriyoti. – Toshkent: 1981, – B.84.

tilning ichki qonuniyatlariga bo‘ysungan so‘zlarga “o‘zlashma so‘zlar” deyiladi va bunday so‘zlarni yod so‘z sifatida farqlash, uning tildagi muqobilini topish, uni tilning milliyligiga rahna soluvchi yod unsur sifatida lug‘at sathidan chiqarish zaruriyati tug‘ilmaydi.

Lekin shu o‘rinda savol tug‘iladi, o‘zlashmalar tilning ichki qonuniyatiga batamom bo‘ysunadi deyilganda nima nazarda tutilmoqda? Turkiy tillar qonuniyatiga qaraydigan bo‘lsak, so‘z boshida qator undoshlar kelishi mumkin emas. Vaholanki, *stakan, stol, stul, skotch, trolleybus, tramvay, traktor, krossovka, prorektor, professor, programma, grafika, grant, skripka, klassika* va h.k. kabi bir necha yuzlab o‘zlashma so‘zlar borki, bu qonuniyatga bo‘ysungan bo‘lsin. Umumturkiy tillar uchun eng xos jihat bo‘lgan singarmonizm hodisasi, aynan shu “quloqsiz” o‘zlashmalar hisobiga bugun deyarli tilimizda o‘z aksini topolmayapti, bizningcha. Shunday ekan, olimning ushbu fikrlari biroz so‘roq ostida turibdi deb ayta olamiz.

Rus tilshunosligida o‘zlashgan so‘zlar tushunchasi “*заимствование*” ya‘ni “*qarz olish, o‘zlashtirish*” atamasi otida keladi va rus tilidagi “qarz so‘zlar” rus adabiy tilining lug‘at tarkibini to‘ldirish vositasi sifatida, shuningdek, yangi obyekt va hodisalarni nomlash uchun ishlatilishi mumkinligi aytiladi³⁷.

“Lingvistik ensiklopedik lug‘at”da “so‘z o‘zlashtirish” tushunchasining ta‘rifi quyidagicha keltiriladi: so‘z o‘zlashtirish – bu “chet tilining elementi (so‘z, morfema, sintaktik qurilma va boshqalar)ning bir tildan ikkinchi bir tilga til aloqalari natijasida ko‘chishidir, shuningdek, bir til elementlarining boshqa bir tilga o‘tish jarayoni hamdir”³⁸ deyiladi.

“Lingvistik atamalar lug‘ati”da esa so‘z o‘zlashtirishning quyidagi ta‘rifini uchratish mumkin: “Bu fransuz atamasi bo‘lib, bir tilning boshqa tilning elementini olish harakatini ham, olingan elementning o‘zini ham anglatadi. So‘z o‘zlashtirish *og‘zaki* – eshitish yoki fonetik so‘z o‘zlashtirish yoki *yozma* – kitob yoki grafik so‘z o‘zlashtirish orqali amalga oshirilishi mumkin. Leksik so‘z o‘zlashtirish (o‘zlashtirish) eng keng tarqalgan usul bo‘lib, sintaksisdagi, shuningdek, fleksiya va

³⁷ Дай И. “Заимствования в современном русском языке: история появления, причины, проблемы и примеры использования”/ <https://na-journal.ru/1-2023-filologiya-lingvistika/4138-zaimstvovaniya-v-sovremennom-russkom-yazyke-istoriya-poyavleniya-prichiny-problemy-i-primery-ispolzovaniya>. – С. 1-2.

³⁸ В.Н. Ярцева. Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред.. М.: Сов. энциклопедия, 1990. – С. 685.

talaffuzdagi bilvosita o‘zlashtirish kamdan-kam uchraydigan va biroz bahsli hodisadir”³⁹.

Ushbu ta’riflarga asoslanib, shunday xulosa qilishimiz mumkinki, so‘z o‘zlashtirish – bu iqtisodiy, siyosiy, madaniy va boshqa turdagi o‘zaro aloqalar natijasida bir tildan boshqa bir tilga til elementlarining ko‘chishidir. O‘zlashtirish og‘zaki yoki yozma ravishda amalga oshirilishi mumkin. Leksema o‘zi o‘zlashayotgan tilga kirib borgach, uning fonetik tuzilishiga, morfologik va grammatik tizimiga moslashib, leksik-semantik ishlovdan o‘tadi. Boshqa tillardan nafaqat alohida so‘zlar, balki sintaktik va frazeologik iboralarni ham o‘zlashtirish mumkin.

O‘zlashmaning nutqda keng qo‘llanishi, ayniqsa, kollektiv nutqda qo‘llanishi prinsipial belgilardan biridir. So‘z kollektiv nutqda ishlatilmasa, kollektiv tomonidan tan olinmasa, U norma bo‘la olmaydi. Norma bo‘lmagan so‘zni o‘zlashma deb hisoblash mumkin emas⁴⁰:

Avvalo, olinma so‘zlar va neologizmlarni o‘zlashma so‘zlardan farqlab olish lozim. Olinma so‘zlar, shuningdek, yangilik bo‘yog‘i sezilib turuvchi, fan-taraqqiyotning yangi sohalari va kashfiyotlari sabab til sathiga kirib keluvchi yangi so‘zlar (neologizmlar) har doim ham o‘zlashma so‘z bo‘lavermaydi. U qachonki, til iste’molchilari tomonidan birdek ma’qullanib, jamoaviy bir tarzda qo‘llanila boshlangach, jamiyat tomonidan muayyan vaqt ichida uzluksiz ravishda qo‘llanilsagina, u o‘zlashgan so‘z maqomini oladi.

O‘zlashmalar xususiyatlari va ularning o‘zlashayotgan tilga qabul qilinib, unda mustahkam o‘rnashib, singishib ketishi borasidagi talablar tilshunoslar tomonidan deyarli yakdil bir tarzda ifodalanganligining guvohi bo‘lish mumkin. Ammo chet so‘zlarning ular o‘zlashgan tillarda nomlanishi, differentsiatsiya qilinishi, terminologik birliklarning qo‘llanilishi nazarda tutilib, ushbu obyektiv va zaruriy faktor o‘rganiladigan bo‘linsa, shu paytgacha qilingan ishlarda chet so‘zlar turlicha terminlar, differentsiatsiyalar ostida tahlil qilinganini ko‘rishimiz mumkin.

1.2. Xalqaro tillarda o‘zlashgan so‘zlar va ularning o‘zlashtirilish tamoyillari

³⁹ Марузо Ж. Словарь лингвистических терминов: Пер. с фр./ Предисл. В.А.Звегинцева. М.: Едиториал УРСС, 2004. – С. 104.

⁴⁰ “O‘zbek tili leksikologiyasi”. Darslik. “Fan” nashriyoti. – Toshkent: 1981, – B. 85.

Bugun biz kundalik hayotimizda va odamlar bilan o‘zaro muloqotimiz jarayonida juda ko‘plab, zamonaviy fan kashfiyotlar va texnologiyalar nomlaridan foydalanamiz. Tabiiyki, bu texnologiyalarning aksariyatini chet tili so‘zlari tashkil qiladi. Bu paytda esa biz albatta o‘zlashma so‘zlarni qo‘llashga majbur bo‘lamiz. Ma’lumki, har bir tilning lug‘at tarkibi boyib borishining bir qancha yo‘llari mavjud. Ana shunday yo‘llarning biri bu boshqa tillardan so‘zlar o‘zlashishidir. Bugungi kunda bu jarayonni boshidan o‘tkazmagan, faqat ichki imkoniyatlari bilan rivojlangan til mavjud emas. Ma’lum bir tilning hozirgi davr rivojida avvalo boshqa davlatlar bilan ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy aloqalar, fan-texnika taraqqiyoti asosida boshqa bir tilga tegishli bo‘lgan so‘zlar o‘zlashishi kuzatilmoqda. Har bir tilning o‘z rivojlanish tarixi mavjud va bu jarayonda boshqa tillardan so‘zlarning kirib kelishi kuzatilgan. Mana shunday jarayonlarda jahon tillariga yangi so‘zlarning kirib kelishi o‘sha tillarning lug‘ati tarkibi boyishidan dalolat beradi. Jahon tilshunosligida tilning lug‘at tarkibining boyib borishining bir qancha yo‘llari mavjud.

1. Yangi so‘zlar yasalihi orqali (*So‘z yasalihi*)
2. Boshqa tillardan so‘z kirib kelishi orqali (*o‘zlashmalar*)
3. Mavjud so‘zlarning ma’nosi o‘zgarishi orqali (*ma’no ko‘chishi*)

4. Frazologik birikmalarning yasalihi orqali (frazologizmlar) Bundan ko‘rinib turibdiki, so‘zlarning boshqa tillardan kirib kelishi lug‘at tarkibini boyishida muhim rol o‘ynaydi. O‘zlashmalar shunday jarayonni anglatadiki, unda so‘zlarning bir qismlari yoki butun fraza bo‘lgan so‘zlar o‘zi boshqa tildan boshqasiga ko‘chib o‘tadi. Bunday so‘zlarning tilshunoslikda uchrashi bir tomondan “muloqot fenomenlarida”, ya’ni biron bir xalqning uzoq vaqtlar davomida til va madaniy aloqalarida ko‘rinadigan ikkinchi tomondan avlodlarning davomiy muhim iqtisodiy va madaniy guruhlariga qarab intilishida yoki ularning hududiy chegarada ikki yoki ko‘p tilligida ko‘rinadi.

Ingliz tilida so‘z o‘zlashuvi xususiyati. XV asrda ingliz tili qo‘lyozmalarida uni boshqa bir necha tillar xususan, lotin tili, fransuz va eski skandinavian tillari bilan aloqada bo‘lganligi haqida yozilgan. Bu manbalardan so‘z qo‘shilishi bir necha tarixiy sabablardan dalolat beradi. Rim sivilizatsiyasining katta ta’siri tufayli lotin tili Angliyada ta’lim va din tili sifatida uzoq vaqt foydalanilgan. Eski skandinavian tili IX-

X va XI asrning birinchi yarmida mahalliy aholiga tezda singishib ketgan, shuningdek, o'zlari bilan ilg'or feodalizm ya'ni yuqori ijtimoiy tizim haqidagi yangi tushunchalarni olib kelgan mustamlakachilar tili edi.

Boshqa mustamlakachilarning tili bo'lgan fransuz tili XI asrning o'rtalaridan XIV asrning oxirigacha yuqori tabaqa vakillari, maktab ta'limi va rasmiy hujjatlarning asosiy tili edi. Ingliz tilida o'zlashma elementlarni o'rganishda asosiy urg'u o'rta asrlar ingliz davrida mavjud bo'lgan qoidaga asoslandi. Keyingi davrlarda o'zlashmalar faqat yaqin yillardagi tadqiqotlarning maqsadi bo'ldi. O'zlashmalar oqimi uzluksiz va davomli bo'ldi. O'zlashmalarning eng katta miqdori fransuz tilidan kirib kelgan. Ular ijtimoiy-siyosiy, ilmiy va madaniy hayotdagi turli sohalarni tasvirlaydi.

O'zlashmalarning katta qismi ilmiy va texnik atamalardir. Ko'pchilik o'zlashma so'zlar odamlar o'rtasidagi aloqalar va ularning madaniyat darajasi haqida bizga aytadi. U shunga sabab bo'ladiki, o'zlashmalar tez-tez tarixning muhim hodisasi deb nomlanadi. Agar biz ingliz tilidagi o'zlashmalar ro'yxatini tekshirsak, ular ma'nosiga qarab guruhlanadi, shunda biz Angliyaning boshqa millatlar bilan aloqasi haqida ko'pgina qimmatli ma'lumotlarni qo'lga kirita olamiz. Ba'zi bir o'zlashmalar aniq tarixiy holatlarning to'g'ri ta'sirini tushuntirib bera olmaydi, ular yangi narsa va g'oya bo'la olmaydi. Masalan, *air – havo, place – joy, brave – jasur* so'zlari fransuz tilidan o'zlashgan. Shuni ta'kidlash kerakki, sof lingistik xususiyatlarni ahamiyatli darajalari bilan o'rganilgan turli tillardan o'zlashmani umumiy tarixiy sabablari haligacha tadqiq qilinmoqda.

Ko'pgina o'zlashmalar faqat tarixiy hodisaga bog'liq emas, balki aloqamunosabatlarni xarakteri davomiyligi, shuningdek tillarning irsiy va strukturaviy yaqinlik darajasiga aloqador. Tillar qanchalik yaqin va aniq bo'lsa ta'sir shunchalik chuqur bo'ladi. Ingliz tilida skandinavian va fransuz tili o'rtasidagi ta'sirni taqqoslash yaxshi baholangan. Eski ingliz tiliga yaqindan bog'langan skandinavian tillarini ta'siri ostida ba'zi guruh so'zlari bog'langan yoki bog'lanmagan tillardan o'zlashgan (*they, their, them* kabi olmoshlar); bir qancha skandinavian o'zlashmalari milliy so'zlardan yasalgandek tuyuladi (ularning o'zaki bir xil bo'lganligi uchun ular o'rtasidagi bog'liqlik osonlik bilan ko'rinadi), masalan, *drop - drip (scand), true - tryst (scand)*; Ingliz tilining grammatik tuzilishining rivojlanishida skandinavian so'zlarining ta'sir darajasi tezlashdi.

O‘zlashmalar tilga ikki yo‘l orqali kirib keladi: og‘zaki nutq orqali (odamlar o‘rtasidagi tez aloqa orqali) va yozma nutq orqali (kitoblar orasidagi bilvosita aloqa orqali). Og‘zaki o‘zlashmalar asosan tarixning dastlabki davrlarida sodir bo‘lgan. Yaqin yillarda yozma o‘zlashmalar muhim ahamiyat kasb etdi og‘zaki o‘zlashgan so‘zlar, odatda, qisqa bo‘ladi (*inch, mill, street*) va ular foydalanish jarayonida katta o‘zgarishlarni boshidan kechirdi. Yozma o‘zlashmalar o‘zlarining talaffuzi, tovush shakllarining ba’zi xususiyatlarini saqlab qoladi va ularning assimilatsiyasi uzoq va qiyin jarayondir⁴¹.

Rus tilida so‘z o‘zlashuvi xususiyati.

So‘z o‘zlashtirish rus tilida juda keng tarqalgan hodisadir. Uzoq vaqtlar mobaynida yangi hodisa va tushuncha nomlarini bildiruvchi chet so‘zlar rus tiliga kirib, lug‘atda muhim qatlamni tashkil etib bordi. Manbalarda rus tili lug‘at tarkibidagi ilk xorijiy so‘zlar eng qadimgi yozma yodgorliklarda qayd etilgani va yunon tiliga mansub bo‘lganligi aytiladi. Chet tillaridan qabul qilingan (o‘zlashgan) so‘zlar doimiy ravishda adabiy matnlarda, ommaviy axborot vositalarida va turli matbuot nashrlarida uchraydi. Shuningdek, ushbu so‘zlar zamonaviy yoshlar slengi va professional lug‘atning ajralmas qismidir. Zamonaviy rus tilida, ba’zi olimlarning fikriga ko‘ra, o‘zlashgan so‘zlarning ulushi 4% dan 22% gacha yetadi⁴².

M.A. Breiter o‘z tadqiqotida chet tillaridan olingan so‘zlarning paydo bo‘lishining quyidagi sabablarini ta’kidlab o‘tadi:

- rus tilida yangi tushuncha nomining yo‘qligi (yangi realiya): *спонсор, дайджест, топ модел* va boshqalar;
- rus tilining kognitiv bazasida tegishli nomning yo‘qligi: *бренд, сканер, ноутбук* va boshqalar;
- stilistik ta’sirni ta’minlash zaruriyati;

⁴¹ Ermetova J, Bahodirova F. “Leksikologiya fanidan o‘quv uslubiy majmua” Urganch. 2014. – B. 114.

⁴² Дай И. “Займствования в современном русском языке: история появления, причины, проблемы и примеры использования”<https://na-journal.ru/1-2023-filologiya-lingvistika/4138-zaimstvovaniya-v-sovremennom-russkom-yazyke-istoriya-poyavleniya-prichiny-problemy-i-primery-ispolzovaniya>. – С 3.

➤ ilgari olmoshlar yordamida ifodalangan tushuncha (konsepsiya)ni yangi chet tilidagi soʻz bilan almashtirish: *reyting – kompaniyaning oʻziga xos turdagi roʻyxatdagi oʻrni*⁴³.

L.P. Krisinning taʼkidlashicha, soʻz oʻzlashtirish bir qator tashqi va ichki sabablarga koʻra kechadigan murakkab jarayondir. Turli xalqlar oʻrtasidagi yaqin ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy aloqalarni olim tashqi sabab sifatida keltiradi.

L.P. Krisin tomonidan chet tildan oʻzlashgan soʻzlarning paydo boʻlishining ichki sabablari quyidagicha izohlanadi:

- tushunchani yanada oydinlashtirish, maʼnoviy tuslanish (semantik ottenka)larni farqlash, tushunchaning semantik tuzilishini soddalashtirish;
- soʻz oluvchi tilda tuzilish jihatdan oʻxshash soʻzlarning mavjudligi;
- ifodalanayotgan tushunchaning boʻlinmasligi bilan belgining boʻlinmasligiga moslashish tendensiyasi⁴⁴.

Rus tilidagi birinchi oʻzlashmalar VIII-XII asrlarda paydo boʻlgan boʻlib, slavyan boʻlmagan tillardan, xususan, skandinaviya (*вира, ябеда, клеймо, тиун, варяг, кнут, каперство*), fin-ugor (*навага, салака, акула, сиг, пурга, пельмени*) tillaridan kirgan edi. Ushbu oʻzlashmalarning aksariyati dengizchilik, baliqchilik va savdo aloqalari, shuningdek, shimoliy xalqlarning turmushining oʻziga xos xususiyatlari bilan bogʻliq boʻlgan va bevosita davrning ijtimoiy-madaniy hayotini aks ettirgan.

Oltin Oʻrda davri taʼsiri rus tiliga turkiy soʻzlarning jadal ravishda kirib kelishiga yordam berdi: xususan, *тюрьма, хан, башка, казна, караул* va h.k. soʻzlar kirib keldi. Turkiy soʻzlarning aksariyati rus tiliga shu darajada mustahkam kirib borganki, bugunga kunga kelib ular xorijiy soʻz sifatida qabul qilinmaydi ham hatto.

Pan-slavyan birligi davrida yunon tilidan (gresizm) soʻzlar rus tiliga faol kirib kela boshlagan. Shunday qilib, uy-roʻzgʻor buyumlarining baʼzi nomlari: *скатерть, фонарь, тетрадь, сахар*; diniy mazmundagi soʻzlar: *лампада, демон, икона, ангел, епископ* va boshqalar; ayrim ilmiy atamalar: *грамматика, алфавит, философия, математика, диалект* va boshqalar; hayvon va oʻsimliklarning nomlari: *свёкла*,

⁴³ Брейтер М. А. Англицизмы в русском языке: история и перспективы. Пособие для иностранных студентов-русистов. Владивосток: Изд-во Диалог, 2011. – С. 33.

⁴⁴ Крысин Л.П. Лексическое заимствование и калькирование в русском языке последних десятилетий. Вопросы языкознания. 2002. № 6. – С. 27-34.

фасоль, буйвол va shu kabi boshqa soʻzlar yunon tilidan olingan. Keyinchalik yunon tilidan olingan oʻzlashmalar, asosan, fan va sanʼat sohasida (*логика, комедия, аналогия, хорей, психология, лексикон* va boshqalar) qoʻllanilgan⁴⁵.

Keyingi davrlarda esa lotin soʻzlari (lotinizmlar) rus tiliga katta taʼsir koʻrsatdi. Lotin soʻzlarining rus tiliga kirib borishi XVII asrdan boshlab qayd etilgan. Aksariyat lotinizmlar hayotning huquqiy, siyosiy va tibbiy sohalari bilan bogʻliq edi: *диктатура, республика, революция, конституция, зоология, медицина* va boshqalar shular jumlasidandir.

Rus tilining leksik tarkibiga yevropa tillari ham sezilarli taʼsir koʻrsatdi, bu ayniqsa, XVIII asrda Pyotr I davrida sezilarli darajada boʻldi. Bunga sabab aynan shu davrdan boshlab jamiyatning turli sohalarida ilm-fanning faol rivojlanganligi va koʻplab yangi kashfiyot va islohotlarning jadal surat olganligida edi. Bu esa oʻz navbatida rus tilining leksik tarkibini yanada boyitishga yordam berdi. Xususan:

- nemis tilidan olingan soʻzlar: *прейскурант, бухгалтер, агент, лагерь, вексель, офицер, штраф* va boshqalar;
- golland tilidan olingan soʻzlar: *флот, флаг, рейд* va boshqalar;
- ingliz tilidan olingan soʻzlar: *мичман, шхуна, баржа, бриг* va boshqalar;
- fransuz tilidan olingan soʻzlar: *аксессуар, жабо, вуаль, беже, пюре, майонез, гурман, бисквит* va boshqalar;
- italyan tilidan olingan soʻzlar: *браво, аллегро, пианино, вилла, макароны* va boshqalar;
- ispan tilidan olingan soʻzlar: *серенада, гитара, мантилья* va boshqalar.

XX asrda fan, texnika, madaniyat, iqtisodiyot va ishlab chiqarish munosabatlariga oid xorijiy soʻzlar rus tilining leksik tarkibiga mustahkam kirdi: *анархизм, буржуазия, демократ, социалист, космонавт, губернатор, планетарий* va boshqalar shular jumlasidandir.

XX-XXI asrlar oxirida oʻz ona tilida soʻzlashuvchilar nutqida begona tildagi oʻzlashmalar sonining koʻpayishiga sabab boʻluvchi qator omillar, jumladan: mamlakatlar oʻrtasidagi savdo va madaniy aloqalarning koʻpayishi, xorijiy turizmning

⁴⁵ Вартоломей Т.Т. Причины возникновения иноязычных заимствований в русском языке. Молодой ученый, 2022. №28 (423). – С. 199.

gullab-yashnashi, fan va texnologiyaning jadal rivojlanishi, kino sanoati va musiqa madaniyati ommalashishi kabi holatlar yanada jadallashdi. Bu davr juda ko'p professional (*printer, fayl, interfeys, dizayn, biznesmen* va boshqalar), iqtisodiy (*супермаркет, тендер, трейдер, менеджер, билборд* va boshqalar), sport (*бейсбол, бита, виндсёрфинг, армрестлинг* va boshqalar) atamalar. XX asrdagi barcha o'zlashmalarning to'rt dan uch qismidan ko'prog'i anglitsizmlar va amerikanizmlardan kelgan⁴⁶.

XXI asrda biz kompyuter texnologiyalari va Internet rivojlanishi bilan bog'liq yangi xorijiy tillar, shuningdek, ijtimoiy tarmoqlar: *блогер, ангрейд, логин, чат, роуминг, хакер, таргет, гуглить, дедлайн, фейк, коуч, копирайтер* va boshqalar.

Ko'pgina o'zlashtirilgan so'zlar rus tilining leksik tarkibiga uzoq va mustahkam kirgan va shuning uchun uning so'zlovchilari tomonidan xorijiy sifatida qabul qilinmaydi, masalan: *враг, время, сахар, шоколад, танк, модель, кенгуру, спутник* va boshqalar. Ularning aksariyati ko'rsatilgan tushunchalarni (yoki hodisalarni) ifodalovchi yagona so'zlardir. Shuni ta'kidlash kerakki, qarzga olingan so'zlar orasida nafaqat chet ellik sifatida qabul qilinadigan, balki ularning ma'nosi rus tilida so'zlashuvchilar uchun har doim ham tushunarli bo'lmagan ko'plab so'zlar mavjud, masalan: *генезис, квота, эксклюзивный, оффшор, саммит, холдинг* va boshqalar.

Ko'p sonli xorijiy so'zlarning rus tiliga kirib borishi ham tilshunoslar, ham ona tilida so'zlashuvchilarni tashvishga solmoqda. Bu nutqda o'zlashmalarni qo'llash har doim ham o'rinli emasligi bilan izohlanadi. Ularning ko'pchiligi haqiqiy so'zlar va iboralarni almashtiradi va keraksiz ishlatadi. Bu muammo, ayniqsa, yoshlar orasida keskin. Yoshlar yangi xorijiy so'zlarni tezda o'zlashtirib olishadi va ularni kundalik nutqda doimiy ravishda ishlatishni boshlaydilar, garchi rus tilida bu so'zlarning sinonimlari mavjud va bu holatlarda qarz olish mutlaqo oqlanmasa ham. Masalan, *меседж (message) – сообщение; уикенд (weekend) – выходной; кринж (cringe) – стесняться, смущаться, испытывать неловкость, «испанский стыд»; краш (crush) – любимый, возлюбленный; лол (lol) – смех, смешной, ха-ха-ха, бугага;*

⁴⁶ Гинза Д.И. Английские заимствования в русском языке. Бюллетень науки и практики. № 4. 2017. – С. 304-307.

дэнсць (dance) – танцевать; фейк (fake) – подделка, фальшивка; тренд (trend) – тенденция, направление.

Shunday qilib, biz xorijiy soʻzlarni olish jarayoni rus tilining butun tarixiy rivojlanishi davomida doimiy ravishda sodir boʻlishini koʻramiz. Soʻnggi oʻn yilliklarda qarz olish quyidagi sohalarda faol qoʻllanilmoqda: siyosat, iqtisodiyot, moda va ommaviy madaniyat. Xorijiy soʻzlarni ishlatganda, ona tilida soʻzlashuvchilar nutq xatolariga yoʻl qoʻymaslik uchun ularning leksik maʼnosi va stilistik ranglanishini hisobga olishlari kerak. Shuni taʼkidlash kerakki, xorijiy soʻzlarni qoʻllash rus tilida chaqirilayotgan yangi konsepsiya uchun oʻxshash boʻlmaganda oʻrinli boʻlishi kerak. Rus tilining oʻziga xosligi va sofligini saqlab qolish uchun asossiz qarz olishdan qochish kerak.

Nemis tilida soʻz oʻzlashuvi xususiyati. Ushbu paragraf Zarifjon Kuvonovning mazkur mavzudagi ilmiy izlanishlariga tayangan holda yozilgan boʻlib, muallif oʻz maqolasida quyidagi adabiyotlardan⁴⁷ foydalanganligini aytib oʻtadi⁴⁸.

Oʻzlashmalar atamasi lingvistik hodisalarni bir tildan ikkinchi tilga oʻtkazishning barcha turlari uchun umumiy atama boʻlib, asosan kengroq maʼnoda ishlatiladi, yaʼni u nafaqat natijani, balki ushbu oʻzlashish jarayonini ham qamrab oladi. Oʻzlashish fenomenlarini til darajasiga qarab ajratish mumkin.

- fonetik-fonologik – fonemani import qilish, fonemaning pasayishi yoki fonemaning yoʻq boʻlishi,
- grammatik – soʻz yasash morfemalarini qabul qilishda va egiluvchan almashtirishda oʻz ifodasini topadigan,
- leksik-semantik – leksemalarni qabul qilish yoki koʻpaytirishdan iborat,

⁴⁷ Jumladan, Arakeljan S. Lexikologie des Deutschen. Universität Jerewan, 2017, Munske H. Fremdwörter in deutscher Sprachgeschichte. Integration oder Stigmatisierung. Hrsg. Gerhard, 2001, Tesch G. Linguale Interferenz. Theoretische, terminologische und methodische Grundfragen zu ihrer Erforschung, Tübingen, TBL-Verlag Narr, 1978, Muhr R. Eurospeak: Der Einfluss des Englischen auf europäische zur Jahrtausendwende. Frankfurt am Main, Langenscheidt, 2004 kabilar.

⁴⁸ Kuvonov Z. Nemis tili lugʻati tarkibidagi oʻzlashmalarning lingvistik va ekstralingvistik mohiyati// Central asian research journal for interdisciplinary studies (carjis). Google Scholar// www.carjis.org. ISSN:2181-2454. Universal Impact Factor(UIF) 2021:7.1.volume 1 issue 4/2021, – B.32.

➤ sintaktik, natijada o‘zlashma konstruksiyalari va gapda o‘zlashmalar tartibi paydo bo‘ladi⁴⁹.

Bundan tashqari, o‘zlashtirish jarayonlari bir-biri bilan chambarchas bog‘liqdir. Chet tilidagi so‘zlarni tilga kirib kelishi fonostrukturada va ayniqsa, morfostrukturada tub o‘zgarishlarga olib kelishi mumkin; o‘zlashtirilgan so‘zlar chet tilidagi so‘z yasash uslublariga yo‘l ochadi.

Tilshunoslik asosan leksik o‘zlashmalarni o‘zlashtirish bilan bog‘liq, chunki bu qarz so‘z o‘zlashishining eng keng tarqalgan shakli, shuningdek, so‘zlovchi tomonidan tan olinishi eng oson shakli. So‘zni shakllantirish va ma‘no o‘zgarishi bilan bir qatorda, bu so‘zlarning ifodalanishini topishning asosiy usullaridan biri va shu bilan til o‘zgarishi uchun muhim omil hisoblanadi.

Yuqorida ta‘kidlab o‘tilganidek, leksik o‘zlashma so‘zlarning boshqa tildan olinishi, o‘z tilidagi so‘zlar begona qolipga ko‘ra shakllanishi yoki mavjudlarining ma‘nolari o‘zgartirilishidan iborat. Hozirgi kunda nemis tilining 500-600000 so‘zdan iborat butun lug‘at tarkibida taxminan 150.000 o‘zlashgan so‘zlardir, shuning uchun har uch nemis tilidagi so‘zdan kamida bittasi chet tilidan kirib kelgan so‘z hisoblanadi.

Tilshunoslik tarixi nuqtayi nazaridan nemislarning “qadimgi mahalliy aholisi”, ya‘ni german va hind-yevropa tillaridan “meros qilib olgan” ichki so‘zlar (mahalliy so‘zlar) salmog‘i anchayin ko‘pchilikni tashkil qiladi. Hind-Yevropa tillaridan o‘zlashgan so‘zlar qatlami butun hind-yevropa til oilasiga (uchun umumiy bo‘lib, masalan, *dt. neu, ngriech. néos, russ. novy, lat. novus, lit. Naujas*), nemis qadimgi meros so‘zlari, boshqa tomondan, faqat german sohasida aniqlash mumkin hind-yevropa tillari (masalan, *dt. Winter, engl. winter, schwed. vinter, got. vintrus*). Ushbu mahalliy so‘zlarning ko‘pchiligi vaqt o‘tishi bilan so‘z yasalishi orqali, kompozitsiyalar va boshqalar jarayonlar orqali hajmi ko‘payib borgan⁵⁰.

⁴⁹ Kuvonov Z. Nemis tili lug‘ati tarkibidagi o‘zlashmalarning lingvistik va ekstralingvistik mohiyati// Central asian research journal for interdisciplinary studies (carjis). Google Scholar// www.carjis.org. ISSN:2181-2454. Universal Impact Factor(UIF) 2021:7.1.volume 1 issue 4/2021, – P. 33.

⁵⁰ Kuvonov Z. Nemis tili lug‘ati tarkibidagi o‘zlashmalarning lingvistik va ekstralingvistik mohiyati// Central asian research journal for interdisciplinary studies (carjis). Google Scholar// www.carjis.org. ISSN:2181-2454. Universal Impact Factor(UIF) 2021:7.1.volume 1 issue 4/2021, – P. 34.

Rim davrida (miloddan avvalgi 50 – milodiy 500) yuqori nemis tili (ikkinchi) tovush siljishidan oldin birinchi lotin to‘lqini o‘zini namoyon qildi. O‘zlashmalarning o‘zlashishining eng muhim maydoni janubda Mayntsdan Quyi Reyngacha, Yuqori Reyn-Dunay-Alp tog‘lari esa nisbatan kamroq rol o‘ynagan. Shu vaqt ichida lotin tilidan 500 dan ortiq so‘z qabul qilingan. Ehtimol, lotin tilidan olingan eng qadimgi so‘z so‘zi Kaiser so‘zidir. Imperator Avgust (miloddan avvalgi 31-yildan eramizning 14-yiligacha) davrida rimliklar Alp va Dunay oralig‘idagi yerlarni bosib oldilar. Chegaradagi mahalliy aholi tezda Rim turmush tarzini qabul qila boshladilar. Ushbu davrda qabul qilingan so‘zlar, avvalambor, moddiy madaniyatning ma‘lum sohalari bilan bog‘liq. Va shu tariqa quyidagi sohalarda so‘zlar o‘zlashdi.

Qadimgi Rim madaniyati va davlatchiligi asnosida bir qancha sohalarga so‘zlar kirib kela boshlagan. Aynan o‘sha davrlarda Rim imperiyasining davlat tili lotin tili bo‘lgan. Nemis tili lug‘ati tarkibini quyidagi sohalar boyitgan: qishloq xo‘jaligi (*Pflanze, ahd. pflanza, lat. planta. Wein, ahd. win, lat. vinum u.a.*), harbiy (*Kampf, ahd. kampf, lat. campus, Wall ahd. wal, lat. vallum u.a.*), qurilish sohasida (*Fenster ahd. venester; lat. fenestra, Kammer ahd. kamera, lat. camera u.a.*), savdo-sotiq va uy anjomlari (*Pfund, ahd. pfunt, lat. pundus, Tisch, ahd. tisc, lat. discus u.a.*). Lotin tilidan so‘zlarning kirib kelishi keyinchalik ham davom etdi, chunki bu til nemis tili so‘z boyligining ortishiga boshqa tillardan ko‘ra ko‘proq ta‘sir etgan desak mubolag‘a bo‘lmaydi. Lotin tilidagi so‘zlar son jihatdan nafaqat nemis tili lug‘ati tarkibida, balki Yevropaning ko‘pgina tillari tarkibida ham salmog‘i anchagina. Chunki ko‘pgina tilshunoslar Yevoropaning qator tillarining “Bobo tili” sifatida lotin tilini e‘tirof etishadi. Keyinchalik V-VII asrlarga kelib Germaniya hududida xristian dinining kengayishi natijasida yana lotin tilidan din va cherkov an‘analari sohasiga (*Kloster lat. claustrum, opfern lat. operari u.a.*) oid so‘zlar o‘zlashdi. Lotin tili nafaqat din sohasi tili, balki u ilm-fan, ta‘lim va davlat boshqaruvi sohalari ham asosiy til hisoblangan⁵¹.

Shu nuqtayi nazardan har bir til lug‘at tarkibida o‘z so‘zlari bilan bir qatorda chetdan kirib kelgan begona so‘zlar kuzatiladi. Aynan shu xususiyatga ko‘ra

⁵¹ Z. Kuvonov Zarifjon Maxsiddin. “Die vorteile und nachteile der online-bildung”. Academic research in educational sciences 2.CSP1 conference 2 (2021): – P. 478-481.

leksikologiyada o‘z va o‘zlashgan so‘zlar tarkibi ajratiladi. Jumladan, o‘zbek tilida o‘z so‘zlari bilan bir qatorda fors-tojik, arab va internatsional so‘zlar ajratiladi.

O‘zbek tilidagi o‘z so‘zlari tarkibiga *tosh, tog‘, yer, bosh, suv, til, kul, kishi, bola, oq, qora, qizil, ko‘k, bir, ikki, uch, besh, men, sen, u, biz, kel, ol, bor, ildam, ilgari* va boshqalarni kiritish mumkin. Fors-tojik so‘zlariga esa *baland, osmon, oltob, bahor, barg, daraxt, xona, shamol, serob, shirin, mard, kamtar, mehribon, jonajon* va boshqalarni kiritish mumkin. Internatsional so‘zlarga *teatr, kino, konsert, film, kompozitor, shashka, fizika, matematika, voleybol, boks* va boshqalarni kiritish mumkin.

Chet el so‘zlarini o‘zlashtirish sabablari har xil va ularni ikki guruhga bo‘lish mumkin.

1. Istak. Chet tili elementlarini qabul qilish aloqa talablari va ehtiyojlarini qondirish va donor tilida ma’lumotlarni ifoda etish istagi bilan bog‘liq. Chet tilidan biron bir so‘zni qabul qilishning eng muhim sababi bu *Sachentlehnung*lardir, ya’ni biron bir so‘z o‘zlashtirish jarayonida o‘sha so‘zning muqobil varianti yo‘qligi sababli ushbu so‘z boshqa tilga kirib keladi. Hatto til egalarining munosabati, ularning yuqori ijtimoiy ahamiyatga ega bo‘lgan donor tiliga bo‘lgan munosabati ham so‘zlarning o‘zlashishiga sabab bo‘ladi. Nufuzlilik omili nafaqat ikki tilda so‘zlashadigan so‘zlovchilarda seziladi. O‘zlashmalar ta’sir asosan tilda uzoq vaqt saqlanmaydigan leksik aralashuvlar shaklida taqdim etiladi. Ikkinchi Jahon urushi tugaganidan beri AQShning iqtisodiy va siyosiy ta’siri ingliz tilini deyarli moda tiliga aylantirdi. Hozirgi kunda til ishtirokchilari o‘ziga xoslik, zamonaviylik va reklama samaradorligi hamda ekspert bilimlari to‘g‘risida signal berish uchun ko‘pincha chet tili elementlariga murojaat qilishadi. Bunda ular imidj bilan ishlashadi⁵².

Bundan tashqari, tilning o‘zining boshqa qonunlari mavjud. Tilshunoslikda so‘zni tejash ekonomika (so‘zlarni tejash) jihati orqali qisqa chet tillaridan o‘zlashgan so‘zlardan foydalanishni boshlaydi. Masalan, Tempolimit o‘rniga *Geschwindigkeitsbegrenzung*; Bir bo‘g‘inli inglizcha so‘zlar bu yerda, ayniqsa, qo‘l keladi. Masalan, *job, set*. Ichki motivatsiyalangan so‘zlar yoki motivatsiyasi ma’nosiz, chalg‘ituvchi, noaniq yoki befarq bo‘lib qolgan so‘zlarni, motivatsiyali so‘zlar bilan

almashtirishga harakat qiladi. Masalan: *Backfisch durch Teenager*. Mahalliy soʻzlar uzoq muddatli foydalanish orqali oʻzlarining muhim maʼnosini yoʻqotadi, ular eskirgan tangalar singari susayadi va ishlatilishi pastroq boʻladi. Shunday qilib, eskirgan belgilarni doimiy ravishda almashtirib boriladi⁵³.

Xorijiy soʻzni yuqori deb hisoblaniladi va yuqori ijtimoiy asosga ega boʻladi, masalan, XVII – XVIII asrlarda fransuz tilidan qarindoshlik munosabatlarini ifodalovchi Onkel va Tante nemis tilidagi Oheim va Muheim (aslida “onaning singlisi”) soʻzlari oʻrniga oʻzlashgan. Oʻzlashmalar oʻzgartirish va ularni mavjud belgilar bilan belgilash dublikatlari sifatida koʻrinishi mumkin. Kommunikativ jihat uslubning oʻzgarishi bilan ifodalanadi: Lehngut ilgari mavjud boʻlmagan sinonimlarni ishlab chiqaradi. Masalan.: *Filmfest – Festival – Filmfestival*. Maqtash va tanbeh berish iboralari ayniqsa mashhur boʻlib, ular soʻz maydonini boyitishga olib keladi: Masalan: *nett, famos, süperbe, grandios*. Jurnalistika, shuningdek, adabiy til ham bunday olinmalardan keng foydalanadi. Boshqa bir misolda esa ataylab joylashtirilgan begona elementlar bilan qanday qilib maʼlum bir atmosferani yaratish mumkinligini koʻrish mumkin: Masalan: *Man erhält diesen Eindruck, wenn man vergleichsweise einen Blick in das Pub einer Londoner Vorstadt, in ein Bistro von Clignancourt, eine Trattoria in Ravenne, oder ein Drugstore in New Yorks Third Avenue wirft*⁵⁴. Oʻzlashmalar tarkibini turli xil usullar bilan boyitish mumkin. Bu erda keltirilgan tushuntirishlar oʻzlashmalarning oʻzlashish yoʻllarining terminologik rivojlanishining nemis tilida qanchalik keng tarqalganligini koʻrsatadi. Geografik nuqtayi nazardan oʻzlashmalarni bevosita va bilvosita (vositachilik) deb nomlangan ikki turga ajratish mumkin.

Jahon tillarida boʻlgani kabi nemis tiliga ham dunyoning qator tillarida soʻzlar oʻzlashgan. Nemis tiliga dastlab kelt tilidan soʻzlar oʻzlashganini koʻrishimiz mumkin. Soʻngra butun Yevropa boʻylab lotin tili hukmronlig oʻrnatila boshladi. Lotin tili Yevropa tillari uchun “Bobo til” ekanligi bejizga emas, albatta. Lotin tilidan soʻzlar oʻzlashishini uch davrga boʻldik.

⁵³ Зариф, Кувонов (2020). Немис тилига франсуз тилидан ўзлашган сўзларнинг структурал-семантик тадқиқи, XXI аср тилшунослиги ва таржимашунослигининг долзарб муаммолари: назария, амалиёт, инновация. – В.1-2.

⁵⁴ Зариф, Кувонов. Немис тилига франсуз тилидан ўзлашган сўзларнинг структурал-семантик тадқиқи// XXI аср тилшунослиги ва таржимашунослигининг долзарб муаммолари: назария, амалиёт, инновация. Toshkent: 2020. – В. 2-6.

1. G‘arbiy Rim imperiyasi davrida asosan bosqinchilik urushlari sababli
2. Xristianlashtirish – xristian dinini keng tarqalish natijasida
3. Gumanizm – ilm fan sohasidagi lotincha, internatsional so‘zlar Nemis tili lug‘ati tarkibidagi so‘zlari ulushi ko‘pligi bilan ajralib turadigan til bu fransuz tilidir. Fransuz tilidan so‘zlarning kirib kelishini ham olimlar uch davrga bo‘lishadi.

1.3. Turkiy tillardan chet tillarga, xususan, rus tiliga o‘zlashgan so‘zlar va ularning o‘zlashish tamoyillari

Har bir xalqning lug‘at sathida nafaqat o‘z milliy tiliga tegishli so‘zlar, balki boshqa tillardan kirib, o‘zlashgan so‘zlar ham salmoqli qismni tashkil etadi. Yuqoridagi tahlillarimiz orqali xalqaro tillar hisoblanuvchi ingliz, rus, nemis tillarining leksik sathi, undagi yod so‘zlar ulushi hamda boshqa tillarga o‘zlashganlik darajasi tahlil qilingan bo‘lsa, ushbu paragrafda o‘zbek tili (shartli ravishda turkiy tillar) ning nafaqat “oluvchi” balki “beruvchi” til sifatida ham ancha mahsuldor til ekanligini. Quyida biz turkiy tillar Lekin biz “o‘zlashma so‘z” deb ataydigan so‘zlar kelib chiqishi – etimologiyasi jihatidan o‘z tilimizdagi so‘z bo‘lib, boshqa tillarga o‘zlashgan.

Mana, bir misol. Mashhur tilshunos, german va turkiy tillar bilimdoni V.D. Arakinning (1904 – 1983) yozishicha, rus tiliga turkiy tillardan o‘tgan “*dostakan*” so‘zi “Igor jangnomasi” asarida qo‘llangan va “*tostakan/tustugan*” shaklida “*suv ichiladigan yog‘och idish*”ni ifodalagan. Keyincha bu so‘zdagi birinchi bo‘g‘in -do tushib qolib, u “*stakan*” shaklini olgan. Yana bir misol: *shish* — “*pufak*” so‘zi turkiy tillarning aksariyatida mavjud. Lekin XIV asrdan boshlab bu so‘z rus tilida “hech nima, hech narsa” ma’nosida “*shish poluchish*” iborasida qo‘llanib kelinmoqda.

Rus tilidagi ko‘pgina so‘zlar turkiy tillardan o‘zlashgan. Misol: *kazna* — turkiy “*g‘azna*”, arabcha “*xazina*”dan olingan. M.Fasmer tuzgan rus tilining etimologik lug‘atida bu so‘z turkcha xazna, qrim-tatar tilida xazna, deb berilgan. *Kaznachey* – *kaznachy/kaznatsy* – “*g‘aznachi*” ham shu so‘z asosida yaratilgan. Yoki rus tilida bash (“bosh”) so‘zi “boshqa” shaklida ham qo‘llanadi. Shu so‘z asosida “*boshma bosh*” – “*bash na bash*” so‘z birikmasi yasalgan. Slavyan tillarida, xususan, rus tilida *surguch* (“so‘rg‘ich” so‘zidan), *ochag* (“o‘choq” so‘zidan), *taz* (“tos” so‘zidan), *injir* (“anjir” so‘zidan), *izyum* (“uzum” so‘zidan), *chalma* (“salla” so‘zidan), *kaurdak*

(“qovurdoq” so‘zidan), *kurjun* (“xurjun” so‘zidan), *sharovar* (“sharvar” so‘zidan), *kamysh* (“qamish”so‘zidan), *kirpich* (“g‘isht” so‘zidan) kabi yuzlab so‘zlar qo‘llanib kelmoqda.

A.V.Mirtov tuzgan “Donskoy slovar”da don kazaklari shevalarida qo‘llanadigan turkizmlardan *kaymak* (“qaymoq”), *chiganok* (“chig‘anoq”), *malik* (“xo‘jayin”), *kavun* (qovun), *balik* (“baliq”; bu so‘zdan *balıchnik* – *baliqchi* so‘zi yasalgan), *kurgan* (“qal‘a”) kabilar ko‘rsatilgan.

Y.N. Shipova tuzgan “Slovar tyurkizmov v russkom yazıke” kitobiga besh mingga yaqin so‘z kiritilgan. Bu lug‘atda chak-chak, kayf, kinjal, kolbasa, kuraga kabi so‘zlar o‘zbek tilidan o‘zlashgan, deb ko‘rsatilgan. “Kuraga” so‘zi o‘zbek tilidan rus tiliga o‘zlashgani N.M.Shanskiy va boshqalar tuzgan “Etimologicheskiy slovar russkogo yazıka” kitobida ham tasdiqlangan.

Yarlik — “*yarlıg*” shaklida qadimiy uyg‘ur yodgorliklarida uchraydi, deb ko‘rsatadi S.Y.Malov. Bu so‘z qadimgi mo‘g‘ul tilida “*djarlik*”, hozirgi mo‘g‘ul tilida “*zarlık*” shakllarida uchraydi va rus tilida ko‘p qo‘llanadi. Baskak so‘zining o‘zagi “bas” deb ta’kidlaydi mashhur nemis tilshunosi G.Dyorfer. “*Bas*” asosiga *-gak* (*kak*) affiksi qo‘shilgan. “*Baskak*” so‘zini M.Fasmer o‘z lug‘atida chig‘atoycha *muhrdor* (*muhr bosuvchi*) ma’nosida qo‘llanishini yozgan. Mashhur turkiyshunos olim N.A.Baskakov o‘zining ism-sharifi turkiy so‘zdan olinganini faxrlanib aytardi.

Orda, o‘rda — “xon to‘xtaydigan joy”, “saroy” ma’nosini ifodalaydi. Bu so‘z rus tilidan tashqari mo‘g‘ul tilida “*ord* (*on*)” va buryat tilida “*ordon*” shakllarida uchraydi.

Alıy – “*ola*”, *kaurıy/kourıy* — “*qo‘ng‘ir*” so‘zlari asosida hosil bo‘lgan va ular rus hamda boshqa slavyan tillarida faol qo‘llanib kelmoqda. Bihi/behi aslida bigh o‘zagidan hosil bo‘lib, eramizdan avvalgi IV — VI asrlarda skif va sarmatlar tomonidan qo‘llangan. Keyincha “b” tovushi “p”ga o‘tgan, pigy shaklida turkiy tillarida qo‘llangan va fors tilida *pıhi* — behiga aylangan.

Atoqli o‘zbek tilshunosi professor Ayub G‘ulomovning merosi qiziqarli g‘oya va ma’lumotlarga juda boydir. Uning “O‘zbek tilida *-mon* affiksi” nomli maqolasida *-mon* o‘zbek adabiy tilida maxsus so‘z yasovchi affiks ekani ko‘rsatilgan. Turk tilshunosi B.Atalay shu affiks haqidagi asarida uning qadimda “odam” ma’nosidagi

mustaqil soʻz boʻlgani va u “manjur (mandjur)” soʻzi tarkibida borligi, ingliz tilidagi man (men — koʻplik shakli) — odam soʻzining bunga aloqasi borligini yozgan.

Bu fikrdan xabardor boʻlgan professor Ayub Gʻulomov shunday savolni oʻrtaga tashlagan: “Bu fikrning N.Y.Marrning ayrim asarlarida uchraydigan fantastik xarakterdagi etimologik yoritishlarga juda ham yaqinligi sezilib turadi: turkiy -man affiksi bilan inglizcha “man” soʻzining genetik aloqasi borligiga ishonib boʻlarmikin?”.

Taniqli oʻzbek tilshunosi professor Jamoliddin Boʻronov “Qadimiy ingliz tilida -man yarim suffiksi” mavzusidagi nomzodlik dissertatsiyasida “man” soʻzi boshqa soʻzlar tarkibida oʻz mustaqil maʼnosini biroz yoʻqotib, odam va odamlarning jinsini, kasbini koʻrsatuvchi yarim suffiksga aylangan, deb yozadi: *human* (odam), *woman/women* (ayollar), *salesman* (erkak sotuvchi), *saleswoman* (ayol sotuvchi), *fisherman* (qassob) va hokazo. Jahon tillarida mustaqil soʻzlar affikslarga aylanishiga oid misollar koʻp.

Professor Ayub Gʻulomov yuqoridagi savolida akademik N.Ya.Marrning barcha tillardagi soʻzlar toʻrt elementdan yuzaga kelgan, degan fantastik farazini nazarda tutgan. Albatta, bu notoʻgʻri va noilmiy fikr. Lekin hozirgi davrda jahondagi barcha tillarni oltita oilaga birlashtiruvchi va ularni bir-biriga aloqador hisoblovchi tilshunoslik nazariyasi taxminicha man/men mon shaklida hind-yevropa tillaridan, xususan, fors, tojik, dari, pushtu tillari orqali german tillaridan turkiy tillarga oʻzlashgan boʻlishi mumkin⁵⁵.

Bob boʻyicha xulosalar

Maʼlumki, chet tilidan kirib kelgan har bir yangi soʻz tabiiy ravishda oʻzlashayotgan tilning fonetik, orfografik, grammatik chigʻirigʻidan oʻtadi. Bunda soʻz oʻqilishi, yozilishi va tuzilishi boʻyicha oʻzlashayotgan tilning muayyan qonuniyatlari taʼsiri ostida qator oʻzgarishlarni boshidan kechiradi, qaysidir maʼnoda qabul qilinayotgan til tizimi qonuniyatlariga, mazkur til tabiatiga maʼlum darajada boʻysunishiga toʻgʻri keladi. Bunda oʻzlashgan soʻzlar aslidan farqlanishi, talaffuzi, imlosi tamomila tafovutlanishi ham mumkin. Oʻzbek tilshunosligida ushbu

⁵⁵ Abduazizov A. “Tillardan tillarga”// “Oʻzbekiston adabiyoti va sanʼati” gazetasi. – Toshkent: 2013-yil 26-son, – B. 2-3.

xususiyatlar turlicha tasniflanadi. Manbalarga⁵⁶ asosan soʻz oʻzlashish jarayonida quyidagi 7 xususiyat namoyon boʻlishi lozim:

1. Oʻzlashma soʻz uni qabul qilgan tilning praktik yozuv xususiyatlariga moslashgan boʻlishi.

2. Chet soʻz oʻzlashtiruvchi til grammatik sinflari, kategoriyalariga mos kelishi.

3. Soʻz uni qabul qilgan tilda qayta fonetik shakllanishi.

4. Chet soʻz uni qabul qiluvchi tilga grammatik singishi.

5. Chet soʻz uni qabul qiluvchi til soʻz yasash sistemasida aktiv ishtirok etishi.

6. Chet soʻz uni qabul qilgan tilga semantik jihatdan singishi:

a) oʻzlashma soʻz maʼnosi aniq boʻlishi;

b) oʻzlashma soʻz maʼnosi uni qabul qilgan tilda differentsiatsiya qilingan boʻlishi.

7. Chet soʻz uni qabul qilgan tilda uzluksiz ishlatilishi kerak⁵⁷.

“Oʻzbek tili leksikologiyasi” (1981-yilgi nashr) kitobida mualliflar soʻz oʻzlashayotgan tilga kirgan boʻlishi, yaʼni oʻsha tilga singishi uchun quyidagi xususiyatlarni oʻzida namoyon qilishi kerakligini aytadi.

Bular:

1. Oʻzlashgan soʻz uni qabul qiluvchi til qonuniyatlariga boʻysunadi.

2. Soʻz qabul qiluvchi til leksik-semantik sistemasiga bogʻlangan, unga singishgan boʻladi.

3. Oʻzlashgan soʻz xuddi oʻz soʻzdek tabiiy va aniq boʻladi, undan shubhalanish, uni boshqa soʻzlar bilan qorishtirish xavfi yoʻqoladi.

4. Soʻz qabul qiluvchi til egasi boʻlgan xalqqa xuddi oʻz soʻzidek tuyuladi. Uning yot element ekanligi sezilmaydi.

⁵⁶ Muallif izohi: aslida, ushbu maʼlumotlarni yozishda xalqaro va respublika miqyosidagi jurnal va konferensiya toʻplamlarida chop etilgan qator maqolalarga murojaat qilingan edi. Xususan, E.Xolmatova va M. Amonovlarning “Oʻzlashma soʻzlarning oʻrganilishining tarixi va shu yoʻnalishda ish olib borgan olimlar” nomli <https://in-academy.uz/index.php/yo/article/view/13435/9401>; U.Qodirovaning “Oʻzbek tilida soʻz oʻzlashuvi masalalarining oʻrganilishi tarixi” nomli <https://wordlyknowledge.uz/index.php/PPSM/article/download/2733/4096/5069> maqolalarga. Ammo izlanishlarimiz natijasida ushbu maqolalarning 1981-yilda chop etilgan “Oʻzbek tili leksikologiyasi” kitobidan asl manbani koʻrsatmasdan olinganligining guvohi boʻlgach, maʼlumotning asl manbasini keltirishni ilmiy etiket nuqtayi nazaridan toʻgʻri deb topdik.

⁵⁷ “Oʻzbek tili leksikologiyasi”. Darslik. “Fan” nashriyoti. – Toshkent: 1981, – B.85

5. Soʻz oʻzlashgan boʻlsa, bu soʻzning tildan tezda chiqib ketish ehtimoli boʻlmaydi. Bunday soʻzning “keraksizligi” haqida, uni tildan “chiqarish” haqida oʻrinsiz munozaralar boʻlmaydi va boshqalar⁵⁸.

Aynan ushbu fikr eʼtibor qaratishimiz lozim boʻlgan eng muhim nuqtadir. Demak, muallifning fikriga koʻra, tilga allaqachon singib ketgan, til mulkiga aylangan, tilning ichki qonuniyatlariga boʻysungan soʻzlarga “oʻzlashma soʻzlar” deyiladi va bunday soʻzlarni yod soʻz sifatida farqlash, uning tildagi muqobilini topish, uni tilning milliyligiga rahna soluvchi yod unsur sifatida lugʻat sathidan chiqarish zaruriyati tugʻilmaydi.

Oʻzlashmalar atamasi lingvistik hodisalarni bir tildan ikkinchi tilga oʻtkazishning barcha turlari uchun umumiy atama boʻlib, asosan kengroq maʼnoda ishlatiladi, yaʼni u nafaqat natijani, balki ushbu oʻzlashish jarayonini ham qamrab oladi. Oʻzlashish fenomenlarini til darajasiga qarab ajratish mumkin.

- fonetik-fonologik – fonemani import qilish, fonemaning pasayishi yoki fonemaning yoʻq boʻlishi,
- grammatik – soʻz yasash morfemalarini qabul qilishda va egiluvchan almashtirishda oʻz ifodasini topadigan,
- leksik-semantik – leksemalarni qabul qilish yoki koʻpaytirishdan iborat,
- sintaktik, natijada oʻzlashma konstruksiyalari va gapda oʻzlashmalar tartibi paydo boʻladi⁵⁹.

Bundan tashqari, oʻzlashtirish jarayonlari bir-biri bilan chambarchas bogʻliqdir. Chet tilidagi soʻzlarni tilga kirib kelishi fonostruktura va ayniqsa, morfostruktura tub oʻzgarishlarga olib kelishi mumkin; oʻzlashtirilgan soʻzlar chet tilidagi soʻz yasash uslublariga yoʻl ochadi.

Tilshunoslik asosan leksik oʻzlashmalarni oʻzlashtirish bilan bogʻliq, chunki bu qarz soʻz oʻzlashishining eng keng tarqalgan shakli, shuningdek, soʻzlovchi tomonidan tan olinishi eng oson shakli. Soʻzni shakllantirish va maʼno oʻzgarishi bilan

⁵⁸ “Oʻzbek tili leksikologiyasi”. Darslik. “Fan” nashriyoti. – Toshkent: 1981, – B.84.

⁵⁹ Kuvonov Z. Nemis tili lugʻati tarkibidagi oʻzlashmalarning lingvistik va ekstralingvistik mohiyati// Central asian research journal for interdisciplinary studies (carjis). Google Scholar// www.carjis.org. ISSN:2181-2454. Universal Impact Factor(UIF) 2021:7.1.volume 1 issue 4/2021, – P. 33.

bir qatorda, bu soʻzlarning ifodalanishini topishning asosiy usullaridan biri va shu bilan til oʻzgarishi uchun muhim omil hisoblanadi.

II BOB. O‘ZBEK TILSHUNOSLIGIDA O‘ZLASHMALARNING O‘RNI VA AHAMIYATI. ULARNI O‘ZLASHTIRISH QOIDA VA TAMOYILLARI

2.1. O‘zbek tilida so‘z o‘zlashuvi masalasi va uning o‘rganilishi

“O‘zbek tili leksikologiyasi” kitobida tilshunoslaridan L. P. Krisin, N. M. Shanskiy, A. V. Kalinin, M. I. Fomina, V. V. Akulenko, N. Sharopovlarning ishlariga murojat qilingan holda so‘z o‘zlashtirish ta‘rifiga quyidagicha fikr bildiriladi: “O‘zlashtirish – bir tildan ikkinchi tilga ma‘lumtil elementlarining ko‘chishi, kirishidir⁶⁰”. M. D. Stepanov va I. I. Chernishevlar so‘z o‘zlashtirish deb, chet so‘zlarning tillarga kirib kelishi, ularning o‘zlashish natijasi va ularning umumiy majmuini tushunadilar.

Ma‘lumki, chet tilidan kirib kelgan har bir yangi so‘z tabiiy ravishda o‘sha tilning fonetik, orfografik, grammatik elagidan o‘tadi. Bunda so‘z o‘qilishi, yozilishi va tuzilishi bo‘yicha o‘zlashayotgan tilning muayyan qonuniyatlari ta‘siri ostida ayrim o‘zgarishlarni boshidan kechiradi, ya‘ni chet so‘zlar qabul qiluvchi til tizmiga ma‘lumdarajada bo‘ysunadi. Ular boshqacha yozilishi, ayrim harf va tovushlarning tushirib qoldirish yoki ortiqcha qo‘shib aytilishi, hatto shakli va qiyofasini butunlay o‘zgartirib yuborishi mumkin. O‘zbek tilshunosligida bu xususiyatlar 7 xilga bo‘lib o‘rganiladi:

1. O‘zlashma so‘z uni qabul qilgan tilning praktik yozuv xususiyatlariga moslashgan bo‘lishi.
2. Chet so‘z o‘zlashtiruvchi til grammatik sinflari, kategoriyalariga mos kelishi.
3. So‘z uni qabul qilgan tilda qayta fonetik shakllanishi.
4. Chet so‘z uni qabul qiluvchi tilga grammatik singishi.
5. Chet so‘z uni qabul qiluvchi til so‘z yasash sistemasida aktiv ishtirok etishi.
6. Chet so‘z uni qabul qilgan tilga semantik jihatdan singishi:
 - a) o‘zlashma so‘z ma‘nosi aniq bo‘lishi;

⁶⁰ “O‘zbek tili leksikologiyasi”. Darslik. “Fan” nashriyoti. – Toshkent: 1981, – B. 85.

b) o‘zlashma so‘z ma‘nosi uni qabul qilgan tilda differentsiatsiya qilingan bo‘lishi.

7. Chet so‘z uni qabul qilgan tilda uzluksiz ishlatilishi kerak⁶¹.

Bu yuqorida nomlangan xususiyatlar borasida tilshunoslar yakdil, ya‘ni chet so‘z o‘zlashayotgan tilga qabul qilinib unda mustahkam o‘rnashib, singishib ketishi uchun quyidagi talablar bo‘yicha ular deyarli bir xil fikr bildiradilar. Ammo chet so‘zlarning ular o‘zlashgan tillarda nomlanishi, differentsiatsiya qilinishi, terminologik birliklarning qo‘llanilishi nazarda tutilib, bu obyektiv va zaruriy faktor o‘rganiladigan bo‘linsa, shu paytgacha qilingan ishlarda chet so‘zlar turlicha terminlar, differentsiatsiyalar ostida tahlil qilinganini ko‘ramiz.

Chet so‘zmi yoki o‘zlashma? Bir tildan ikkinchisiga kirib kelib, chet so‘zning qay darajada qabul qiluvchi tilga o‘zlashib ketganligini aniqlash, ayniqsa ularni chat so‘z va o‘zlashmalarga ajratishning qiyin ekanligi ilmiy adabiyotlarda qayta-qayta ta‘kidlab kelinmoqda. Bu masala bilan birinchilar qatorida shug‘ullangan nemis tilshunoslari o‘zlashgan so‘zlarni “aniq qilib chet so‘z yoki o‘zlashma ekanligini farqlab berish ba‘zi bir sabablarga ko‘ra qiyin ekanligi”, “chet so‘zlar masalasi cho‘g‘ temir ekanligi, kimki unga qo‘l urmoqchi bo‘lsa, osongina barmoqlarini kuydirib olishi” mumkinligini uqdirishgan edi. Ta‘kidlangan qiyinchiliklarga, “ogohlantirishlarga” qaramay, tilshunoslikda o‘zlashgan so‘zlar klassifikatsiyasi bo‘yicha katta ishlar qilindi, ilmiy fikr-mulohazalar bildirildi⁶².

O‘zlashgan so‘zlar olimlar tomonidan, avvalo, ikki ko‘rinishda, yani chet so‘z va o‘zlashmalarga bo‘linib tahlil qilindi. Agar o‘zlashgan so‘z o‘zi qabul qilingan tilga singishib, fonetik, orfografik, grammatik jihatdan moslashib ketsa, uni o‘zlashma, begonaligicha qolaversa, uni chet so‘z deb nomlashning o‘zi kifoya bo‘lgan bu jarayon olimlar tomonidan turlicha izohlanildi⁶³.

Nemis olimi E.Vassersier XV asrgacha o‘zlashgan so‘zlarni “o‘zlashma”, 16 asrdan keyin kirib kelgan so‘zlarni “chet so‘zlar” deb olmoq kerak, - deydi. Rus tilshunosi A.P. Mayorov ham bu fikrni quvvatlaydi. U chet so‘zlarning nemis tilidagi

⁶¹ “O‘zbek tili leksikologiyasi”. Darslik. “Fan” nashriyoti. – Toshkent: 1981, – B. 85.

⁶² Xolmatova E., M.Amonov. “O‘zlashma so‘zlarning o‘rganilishining tarixi va shu yo‘nalishda ish olib borgan olimlar”// Yosh olimlar ilmiy-amaliy konferensiyasi. Maqola. in-academy.uz/index.php/yo. – B. 30.

⁶³ Jumaniyozov A. “O‘zbek tilidagi german tillari o‘zlashmalari”. Toshkent 1982. – B. 19

leksik-semantik assimilyatsiyasi masalalarini o‘rganayotib: “Chet so‘zlar ostida nemis tiliga taxminan XV asrdan keyin kirib kelgan va o‘zlarining chet tillaridan kirib kelganligini (o‘qilishi, yozilishi va urg‘usi bilan) bildirib turuvchi so‘zlar tushuniladi”, – deydi. Ta’riflardan ko‘rinib turibdiki, E.Vassersier va A.Mayorovlar chet so‘zlar differentsiatsiya qilishda mezon qilib vaqtni olishgan va bir asrni belgilashgan. Fikrimizcha, bu kriteriya ishonarli emas, buning ustiga ko‘p chalkashliklar bilan bog‘liq. Birinchidan, bu masalada kelishib, yani bir asrdan u yog‘i o‘zlashma va bu yog‘i chet so‘z bo‘lsin deb klassifikatsiya qilib bo‘lmaydi. Zero, bu tillarning rivojlanishi va o‘zaro ta’siri qonuniyatlarini chuqurroq o‘rganishdan qochish demakdir⁶⁴. To‘g‘ri, biror tilga qarashli bo‘lgan so‘zning ikkinchi bir tilga o‘tib, unga moslashib ketishi uchun vaqt kerak.

Ammo biror asrni chegara qilib belgilash, til lug‘at tarkibidagi o‘zgarishlarni, so‘z o‘zlashtirishning o‘ziga yarasha xususiyatlarini daraja-badaraja, tadrijiy o‘rganishdan ko‘z yumish yoki chetlab o‘tishni anglatadi.

Chet so‘zlarning o‘zlashuvi borasida XIX asr oxirlarida nemis olimi F.Miklozix tomonidan ikkinchi bir fikr o‘rtaga tashlangan. U yozadi: “Til tarixida ikki davr farqlanmog‘i kerak. Birinchi davrda boshqa til egalari bilan munosabat kam, so‘z o‘zlashtirish oz, til esa o‘zining ichki qonuniyatlariga zid bo‘lgan har bir jarayonga nisbatan o‘ta sezgir bo‘lgan, qabul qilingan chetki materiallarni o‘z qatlamiga moslashtirgan. Ikkinchi davrda esa, chet so‘zlar ko‘plab, yalpi ravishda kirib kela boshlagan, til begona ta’sirga o‘z sezgilarini yo‘qotgan, natijada qabul qilingan yangi material o‘z begona shaklini saqlab qola boshlagan”.

Fikrimizcha, F.Miklozix fikrida ilmiylik bor. Chunki so‘z o‘zlashuvi o‘zlashgan so‘zlar soni va hajmiga albatta va bevosita bog‘liq bo‘ladi. Lekin dunyo tillari rivojlanishining xarakterli xususiyatlaridan biri borki, u ham bo‘lsa tillarning tashqi ta’siriga nisbatan, ayniqsa, undan qabul qilinadigan so‘zlarni, iloji boricha, saylab olishga intiladi. Til xalqning hayotiy zarur, moddiy va ma’naviy ehtiyojlarini ifodalovchi so‘zlarni tez qabul qiladi, o‘zlashtiradi va o‘ziga moslashtiradi.

Chet so‘z va o‘zlashmalarni aniq farqlashga harakat qilgan olimlardan yana biri V.Shmitdir. U qiziq, ammo qisqa va aniq fikr aytgan: “*O‘zlashgan so‘zlar deb,*

⁶⁴ Miklosich F. Uber Fremdworter. Archiv f ur slavische Philologie 1888 /11s. – P. 108.

tilga moslashib olgan, kelib chiqishini faqat etimologik tahlil orqaligina bilsa bo'ladigan so'zlarga aytiladi. Ular tilga tashqi ko'rinish, urg'usi va fleksiya bo'yicha moslashib olgan bo'ladilar. O'zlarining begona xususiyatini saqlab qolgan so'zlar esa chet so'zlar deb yuritiladi". Bu fikr yaqin-yaqinlargacha tilshunoslikda umumiy va keng tarqalgan fikr edi. Keyingi yillarda chet so'zlar har tomonlama (fonetik, morfologik, semantik jihatlardan) o'rganila boshlandi va yana ayrim qo'shimcha mulohazalar aytiladi.

O'zlashmalarni fonetik jihatdan o'rganan chek olimi B.Trnka chet so'zlarni 5ta fonologik ko'rsatkichlar asosida tahlil qilish kerakligini uqtiradi. B.Trnka izlanishni ingliz tili asosida qilib, quyidagi holatlarga tilshunoslar e'tiborini tortadi:

1. Ingliz tiliga xos bo'lmagan fonemalar borligi yoki tub so'zdagi fonema variantlari hisoblangan tovushlarning fonema sifatida qo'llanilishi;
2. Urg'usiz bo'g'inlarda unilarning shakli saqlanishi;
3. Ingliz tiliga xos bo'lmagan fonemalar birikuvi va so'zdagi fonemalar soni;
4. Fonologik zidliklardan morfologik foydalanish, masalan, urg'uning almashuvi yoki o'rni, tovushlarning almashuvi;
5. Ma'lum diftonglarning qo'llanilishi;

1950-yili E.Xaugen o'zlashgan so'zlarning morfologik tuzilishini o'rganish g'oyasini ilgari suradi. U chet so'zlarni uch guruhga ajratib tahlil qilishni tavsiya qiladi:

1. Morfologik o'zgarishsiz, o'zlarining manba tilidagi protipiga aynan o'xshash so'zlar.
2. Morfologik jihatdan qisman o'zgargan, manba tilidagi shakliga qisman o'xshash so'zlar.
3. Morfologik jihatdan to'la o'zgargan va semantik o'zlashmalar.

K.Xeller esa o'zlashgan so'zlar klassifikatsiyasida "so'zning yozilishi, aytilishi, unu o'zlashtirgan til egalariga tanishligi, o'zlashgan tilda yangi so'zlar yasay olish qobiliyati va yangi olgan suffikslariga qarab o'zlashgan so'zlar farqlanmog'i

kerak”, - deydi⁶⁵. Nemis olimining bu fikrini rus olimlaridan biri O.B. Shaxray quvvatlaydi va unga yaqin ikkinchi bir fikrni aytadi: “so‘z o‘zlashuvining chet so‘zlar va o‘zlashtirmalar guruhlariga bo‘lib o‘rganish yoki ularni o‘zlashgan yoki o‘zlashmagan deb nomlash masala mohiyatini aniq ocha olmaydi. Chet tillardan qabul qilingan so‘zlarni qay darajada shaklan yoki funksional, qay darajada morfologik, fonetik va orfagrafik moslashganini aniqlash va morfologik hamda aksentologik, harf-tovush mutanosibliigi hamda so‘z yasash va semantik xususiyatlarini farqlamoq kerak”.

2.2. Chet so‘zlarning o‘zbek tilshunosligidagi klassifikatsiyasi

Endi chet so‘zlarning o‘zbek tilshunosligidagi klassifikatsiya masalasiga kelsak, ular ikki katta guruhga bo‘lib o‘rganilib kelinmoqda:

1. O‘zlashma so‘zlar va o‘zlashmalar;
2. Qo‘llanma so‘zlar va qo‘llanmalar;

Qo‘llanma so‘zlar kommunikativ va stilistik funksiyasiga ko‘ra, o‘z navbatida, ya‘ni ikki tipga bo‘lib o‘rganiladi: 1) ekzotik leksika yoki ekzotizmlar; 2) kiritma so‘z va iboralar, ya‘ni chet til kiritmalari. Ikkinchi bir xil klassifikatsiya va ta‘rifni M. Mukarramov bildiradi: “Og‘zaki va yozma nutqlar orqali o‘tib, yangi tushunchalarni ifodalaydigan va lug‘atlarda qayd etiladigan til birikmalari o‘zlashgan... buning aksi yozma va og‘zaki nutq formalari orqali bir tildan ikkinchi bir tilga o‘tmagan, ya‘ni ma‘no va tushunchalarni ifodalamaydigan, lug‘atlarda qayd etilmaydigan o‘zga til birikmalari o‘zlashmagan so‘zlar sanaladi”⁶⁶. Chet so‘zlar klassifikatsiyasi, ularni chet so‘z va o‘zlashmalarga bo‘lib o‘rganish borasida aytilgan fikrlarni xulosalab shuni aytish mumkinki, tilshunoslar tilning bu obyektiv va zaruriy qonuniyatini turli davrda va turli nuqtayi nazardan turib tahlil qilganlar, ishlarida turlicha atama va terminlar qo‘llaganlar. Bu tabiiy hol. Chunki har bir tilning chet so‘zlarga munosabati ularni qabul qilishi va o‘ziga moslab olishi turlicha o‘ziga xos kechadi.

“O‘zbek tilshunosligida bu masalalarning o‘rganilishiga kelsak, chet so‘zlarning fonetik, morfologik xususiyatlari kengroq o‘rganiladi. Lekin ularning

⁶⁵ Xeller K. Das Fremdwort in der deutschen sprache der Gegenwart. Leipzig 1966. – B. 14.

⁶⁶ Mukkaramov M. Badiiy stilda o‘zlashmagan so‘zlarning qo‘llanilishi “O‘zbek tili va adabiyoti” 1979, 4-son. – B. 33.

mazmuni planida yuz beradigan o'zgarishlar, ya'ni chet so'zlarning semantik adaptatsiya masalasi hali jiddiy tadqiqotlar obyekti bo'lgani yo'q"⁶⁷.

Qo'shimcha qilib yana shuni aytish kerakki, tillarning o'zaro munosabati va so'z o'zlashuvi faqat og'zaki muomalada emas, balki qardosh va chet el adabiyotining mutolaasida va tarjimachilik faoliyatida ham keng miqyosda ishtirok etishni taqozo etadi. Bundan tashqari, o'zbek tili bilan yaqin aloqada bo'lgan tillarning o'zbek tili taraqqiyotiga ta'siri, o'sha tillardan "...o'zbek tiliga qabul qilingan so'z va formalar, ma'no va stilistik bo'yoqlarning miqdorida emas, balki o'zbek tilining o'z imkoniyatlarini ham aktivlashtirganida, ijodiy kuzatganida ham" ko'rinmoqda⁶⁸.

Bu masalalar o'zbek tilshunosligida anchadan beri olimlarimizning diqqatini o'ziga tortib keldi. Sharqshunos A. K. Borovkovning "O'zbek adabiy tili 1905-1917 yillarda" nomli yirik asarida olim so'z o'zlashtirilish masalalariga o'zbek tilshunosligida birinchi bo'lib katta e'tibor berdi: "...biron bir xalqning aqliy kamolatini aniqlash uchun uning tilini o'rganishning o'zi yetarlidir, agar tilda biror fan sohasiga oid sotsial iboralar bo'lsa bu fan ayni shu tilda gapiradigan xalq tomonidan yaratilgan deb komil ishonch bilan aytish mumkin. Va aksincha, agar biror bir narsa nomi mazkur xalqning o'ziniki bo'lmay, boshqa xalq tilidan olingan bo'lsa, demak, o'sha predmetning o'zi ham shu xalqda bo'lmagan"⁶⁹. M. Mirzayev, M. Po'latov, R. Doniyorov, I. Rasulov, G. Muhammadjonov va S. Akbarovlar o'zlarining yuqorida nomlangan ilmiy ishlarida rus tili va o'zbek tilining o'zaro aloqalarini atroflicha o'rganib chiqib, rus tili orqali tilimizga boshqa tillardan kirib kelgan til birliklarini o'rganishni alohida ta'kidlashdi. Bu borada dastlabki ishlardan biri U. Usmonov va R. Doniyorovning "Ruscha- internatsional so'zlarning lug'ati" o'zlashma so'zlarning lug'aviy ma'nolarini talqin etishda katta voqea bo'ldi. O. Usmonov va Sh. Hamidovning "O'zbek tili leksikasi tarixidan" nomli asari chop etildi. Bu yirik tadqiqot XIX asrning oxiri XX asrning boshlarida o'zbek tili lug'ati tarkibida yuz bergan o'zgarishlarni, xususan rus tilining o'zbek tili taraqqiyotiga ko'rsatgan ta'sirini yoritish masalasiga bag'ishlanadi.

⁶⁷ Qo'chqortoyev I. O'zbek tili leksik semasiologiyasi va uning aktual masalalari - "O'zbek tili va adabiyoti" 1982, 6-son. - B. 28.

⁶⁸ Shoabdurahmonov Sh. O'zbekistonda tilshunoslikni rivojlantirishning aktual muammolari - "O'zbek tili va adabiyoti" 1982, 5-son. - B. 4.

⁶⁹ Borovkov A. K. "O'zbek adabiy tili 1905-1917 yillarda". - Toshkent: 1940. - B. 24.

Qayd qilingan ishlarda asosan rus tilining o‘zbek tiliga ta’siri va hamkorligi masalalari o‘rganilgan. O‘zbek tiliga rus tili orqali G‘arbiy Yevropa tillaridan kirib kelgan so‘zlar atroflicha o‘rganilmagan. O‘zbek tilshunosligi uchun “bu masalalar aktual bo‘lib, ularga ilmiy jamoatchilikning diqqat e’tiborini jalb qilish kerak. Ular ilmiy nazariy nuqtai nazardan hal etilib, o‘zbek tiliga chetdan kirgan so‘zlarning o‘zlashtirilishini tartibga tushirish lozim”. Bu esa, avvalo, so‘z o‘zlashuvi sabablarini o‘rganishni taqozo qiladi.

Masalaning o‘zbek tilshunosligida o‘rganilishiga kelsak, bu borada ayrim fikr-mulohazalar bildirishga to‘g‘ri keladi. Avvalo, bu hodisaning nomlanishining “ismi jismiga monandligi” haqida. Tilimizdagi o‘zga qatlam elementlarini chet so‘zlar deb nomlanishi to‘g‘ri, chunki bu so‘zlar begona, yot, xorijiy tillardan bo‘lib, bizga sirtidan, chetdan kelganlar. Ammo ularning keyingi klassifikatsiyasi, ya’ni o‘zlashgan so‘zlar va o‘zlashmalar, qo‘llangan so‘zlar va qo‘llanmalar deb atalishi va mazkur guruhlarga bo‘linib o‘rganilishi e’tirozlidir. Ma’lumki, “o‘zlashma” so‘zi o‘zlashmoq va o‘zlashtirmoq felining o‘zagi va *-ma* yuklamasidan yasalgan bo‘lib, o‘zlashmoq so‘zi quyidagi ma’nolarga ega: 1. *O‘z kishisi bo‘lib qolmoq, juda inoqlashmoq.* 2. *Ongiga yetib bormoq, tushunarli bo‘lmoq; singmoq.*

O‘zlashtirmoq so‘zi esa quyidagi ma’nolarda qo‘llaniladi. 1. *O‘zlashmoq.* 2. *Foydalansa bo‘ladigan qilmoq, ishiga yaroqli holatga keltirmoq.* 3. *Boshqaga qarashli narsani o‘ziniki qilib olmoq, egallamoq.*

“O‘zlashma” termini ma’nosini *o‘zlashmoq* va *o‘zlashtirmoq* fe’llarining anglatadigan ma’nolari bilan taqqoslaydigan bo‘lsak, u asosan birinchi va uchinchi punktlarga va qisman qolgan boshqa punktdagilarga ham to‘g‘ri keladi. Lekin har qanday chet so‘z o‘zi o‘zlashayotgan tilda qanchalik darajada “yaroqli va foydalansa bo‘ladigan qilinmasin”, qanchalik darajada “til egalari ongiga etib borib, ular uchun tushunarli bo‘lmasin”, qanchalik darajada “inoqlashib, singishib, o‘ziniki bo‘lib olmasin”, qanchalik darajada “shaklan va mazmunan o‘zgarmasin”, u etimologik jihatdan bari bir chet so‘zdir.

Tabiiyki, chet so‘z qabul qiluvchi til ta’siri ostida o‘zining aytilishi, yozilishi, so‘z yasash xususiyatlari va ma’no mazmunlarini, ozmi-ko‘pmi o‘zgartiradi. Shu o‘zgarishlar, chet so‘zni qabul qilayotgan tilning bevosita ta’siri ostida sodir bo‘lganligi sababli, uni o‘zlashtirayotgan tilga dahldor va uniki hisoblanadi. Demak,

chet soʻz biznikiga aylanmaydi, balki uning oʻzgargan imlosi, oʻzgargan talaffuzi, yangi soʻz yasash imkoniyati va yangi kasb etgan maʼnosigina oʻzlashgan boʻladi. Vaholanki, chet soʻzning bu yangi xususiyatlari uni oʻzlashtirayotgan tilning mahsulidir.

Shuning uchun tilda oʻzlashma terminining qoʻllanilishi, chet soʻzning u kirib kelgan til taʼsiridida yuzaga kelgan yangi sifat va belgilariga, yangi maʼno mazmunlariga aloqador boʻlishi kerak. Nainki, chet soʻzning oʻziga nisbatan, ayniqsa, u qabul qilinish jarayonida biron-bir oʻzgarishga uchramagan boʻlsa yoki uchramasa, endi uni oʻzlashdi, biznikiga aylandi, deb boʻlmaydi. U faqat oʻzi kirib kelgan tildagi avvaldan qoʻllanilib kelayotgan chet soʻzlar qatlamidan oʻrin olgan boʻladi, xolos. Zero, u aynan oʻzlashtirilmaydi, balki qabul qilinadi yoki kirib keladi.

Demak, *“oʻzlashtirish hodisasi, asosan soʻz oʻzlashtirishdan iborat”* emas, balki chet soʻzlarning imlo va talaffuzi, soʻz yasash xususiyatlari va maʼnolarini oʻzlashtirishdir. Endi qoʻllanma soʻz haqida. Bu terminlarga berilgan taʼrif, yaʼni ularning oʻzi qoʻllanilayotgan tilniki emasligi, faqat bu til matnlarida ishlatilayotganligining oʻzi qoʻllanma soʻzlar iborasini inkor qilib, ularni chet soʻzlar deyishni taqozo qiladi. Qolaversa, chet soʻzlarning ekzotikligi, yaʼni ularning uzoq mamlakatlarga xos boʻlib, boshqalarga gʻalati tuyulishi, qiziq urf-odatlarini anglatishi yoki ekzotik emasligining soʻz oʻzlashtirish masalalari bilan bevosita aloqasi kam.

Chet soʻzlarning qoʻllanilish sabablarini asosan funksional vazifalardan izlamoq kerak. Fikrimizcha, chet soʻzlar klassifikatsiya qilinganda, ularning qabul qiluvchi tilga qay darajada singishib ketganligi, yaʼni ularning aytilishi, yozilishi, yangi qoʻshimchalar olishi va soʻz yasay bilishi, maʼno oʻzgarishlari (koʻchma maʼnolar kasb etishi) kabi xususiyatlarni qay darajada oʻzgarib, oʻzlashib ketganligini farqlab oʻrganmoq kerak. Bular uchun asosiy mezon – chet soʻzlarning oʻzlashgan tillardagi oʻrni, til egalari uchun hayotiy muhim narsa va hodisalarni ifodalay olish kuchi, ularning qiziqish va ehtiyojlarini qoplay olish darajasi boʻlmogʻi lozim⁷⁰.

Shundagina chet soʻzlar koʻp qoʻllaniladi, tilning struktural-semantik qoidalariga tez moslashadi, qoʻshilib singishib ketadi va yana ravnaq topadi.

⁷⁰ Jumaniyozov A. “Oʻzbek tilidagi german tillari oʻzlashmalari”. Toshkent: 1982. – B. 25-26.

2.3. O‘zbek tilida so‘z o‘zlashuvi xususiyatlari

Insoniyat ong-tafakkuri o‘ssishi, fan yutuqlarining globallasuvi va amaliyotga tez tatbiq etilishi, olamshumul ixtiro va texnologiyalarning ommaga tez va oson etib borishida tilga bo‘lgan ehtiyoj yanada ortib, tilshunoslar oldiga yangi va o‘z navbatida murakkab vazifalarni qo‘ymoqda. Bunga til birliklarini paradigmalarga birlashtirish, tillararo sun‘iy intellektni shakllantirish kabi masalalar kiradi.

O‘zbek tilini nazariy jihatdan o‘rganish darajasi haqida fikr yuritilar ekan, o‘zbek tilshunosligining jahon tilshunosligiga qo‘shgan hissasini taniqli tilshunoslarimizning qilgan ishlari orqali bilib olishimiz mumkin. Biroq echimi kutayotgan muammolar ko‘p, hali qilinmagan ishlar yetarli. Bizga falsafiy kategoriya sifatida ma‘lumki, jamiyatda zarur bo‘lgan talabning qondirilishi uning davomiyligini ko‘rsatuvchi boshqa ehtiyojga yo‘l ochiladi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti I.Karimov davlat tili masalasini davlat ramzlari sifatida qarashga o‘z fikrini bildirib, milliy til va uning milliy mafkuradagi o‘rni masalasiga alohida e‘tibor qaratadi: “Jamiki ezgu xislatlar inson qalbiga, avvalo, ona allasi, ona tilining betakror jozibasi bilan singadi. Ona tili – bu millatning ruhidir. O‘z ruhini yo‘qotgan har qanday millat o‘zligidan ayrilishi muqarrar”.

Ma‘lumki, til millatning ma‘naviyati bilan bevosita aloqadordir. Dunyo tillari orasida sof tilning o‘zi yo‘q ekan, ma‘lum bir tilning tarovati o‘z til so‘zlari hisobiga yashashi bilangina belgilanmaydi. Harakatdagi tillarning birini ikkinchisiga ta‘sir etib borishi til jarayoni uchun barqaror qonuniyatlardan biri hisoblanadi. Tilning ma‘naviyat tushunchasi bilan uzviy bog‘liqligi nuqtayi nazaridan o‘zlashma so‘z va uning zamirida o‘zlashayotgan ma‘lum bir millat urf-odat va an‘analariga befarq qarab bo‘lmaydi.

Hozirgi o‘zbek tili lug‘at tarkibidagi so‘zlarning paydo bo‘lishi va kelib chiqishi turlichadir. Har bir til o‘z lug‘at tarkibi va grammatik qoidalariga ega bo‘ladi. Biroq xalqlar orasidagi ijtimoiy-siyosiy aloqalar tillarga o‘z ta‘sirini o‘tkazadi. Bu holat, tilning lug‘at tarkibida yaqqol seziladi. Barcha tillar singari o‘zbek tilida ham bu holat yuz bergan bo‘lib, buning natijasida tilimizning lug‘at tarkibida o‘ziga xos qatlam bilan birga boshqa tillardan o‘zlashgan qatlam ham ko‘plab uchraydi.

O‘zbek tili leksik taraqqiyotini ham jamiyatdagi muhim o‘zgarishlarni hisobga olgan holda ma’lum bir davr bosqichlari asosida o‘rganish mumkin. Turkiy til sifatida yuritilgan o‘zbek tili tarixan O‘rta Osiyo hududi xalqlari uchun bir necha asr mobaynida fors tili bilan bir vaqtda iste’molda bo‘ldi. Uzoq vaqtli muloqat natijasida til omuxtalashishi sezilarli darajada har ikkala til leksik qatlamiga ham ta’sir qildi. O‘zbek leksik qatlamiga yangi so‘zlar, forsiy izofalar, iboralar, hattoki so‘z yasovchi qo‘shimchalar ham kirib keldi. Bunday so‘zlar, avvalo, mavhum, keyinchalik ularning ko‘pchiligi o‘z qatlam so‘zlari kabi tilimizga moslashib, ajratib bo‘lmas holatda o‘rinlashdi. Natijada o‘zlashma so‘zlar ko‘p asrlik nutq jarayonida sinonimik, antonimik, giponimik munosabatlarga kirishib ketdi.

O‘zbek tili leksikasida arabcha o‘zlashmali so‘zlar o‘ziga xos tizimga ega. Hozirgi o‘zbek tilidagi arabcha o‘zlashma so‘zlar semantik tuzilishidagi o‘zgarishlar tilshunos olim T.Rahmonov tomonidan maxsus tadqiq qilingan. O‘zbek tili leksikasidagi ba’zi o‘zlashmalar poetik jihatdan boshqacha qiyofaga kirib, aslida, arabcha so‘z ekanligi unutiladi.

XIX - XX asrlarda jamiyat hayotida yuz bergan tarixiy o‘zgarishlar tilda ham o‘z ifodasini topdi. Bu davr so‘zlarning o‘zlashishi va so‘zlarning iste’moldan chiqish jarayonini yanada tezlashtirib yubordi. Bu davrning o‘ziga xos xususiyati shundaki, tilimizga faqat rus so‘zlari emas, balki ko‘plab inglizcha, xitoycha, fransuzcha, ispancha so‘zlar rus tili orqali kirib kelgan va leksikamizdagi ko‘p miqdordagi forscha-arabcha so‘zlar iste’moldan chiqib ketdi.

XX asr o‘zbek tilshunosligi uchun rivojlanish asri bo‘ldi. Ona tili darsliklarining yaratilishi, tilshunoslik nazariyasi bo‘yicha tadqiqotlar olib borilishi, ilmiy jurnallarning nashr etilishi, ilmiy maqolalarning yozilishi, filologik lug‘atlarning chop etilishi o‘zbek tilshunoslari tomonidan yaratilgan ulkan meros hisoblanadi.

O‘tgan yuz yil ichida jamiyat taraqqiyoti tezlashdi. Insonlar onggi, dunyoqarashi soddalikdan murakkablikka qarab o‘zgardi. Shuningdek, insonlarning kundalik iste’moldagi so‘zlari ham nutqiy rivojlanishda bo‘ldi. Shunga muvofiq zamonaviy lug‘atlarga bo‘lgan ehtiyoj ham kuchaydi⁷¹.

⁷¹ Baymatova B. G “O‘zbek tilidagi inglizcha o‘zlashma so‘zlarning ma’no taraqqiyoti” Qarshi. 2014. – B. 20.

O'tgan asr tilshunosligi borasida qilingan ishlar rus tilshunosligi bilan bevosita bog'liq. Birgina tilshunoslikning leksikografiya sohasini oladigan bo'lsak, mavjud lug'atlarning deyarli ko'pchiligi rus tili lug'atlari andazasida yaratiladi. Yaratilgan lug'atlar ilm-fan yutug'idir. Biroq bu lug'atlarning ayrimlari tilimizning ontologik xususiyati, milliy xalq madaniyati asosida qayta ishlab chiqishi zarur masala bo'lib qolmoqda. O'tgan asrning 80-yillariga kelib o'zbek lug'atchiligi borasidagi ishlar susaydi, ilm-fan yangiliklari, leksikografiya sohasidagi nazariy ishlar amaliyotga tatbiq etilmadi, zamonaviy yangi lug'at turlari yaratilmadi, tilda mavjud lug'atlar mukammallashtirilib qayta ishlanmadi, yig'ilgan tajribalarni amaliyotga tatbiq etish ishlari amalga oshirilmadi. Natijada o'zbek lug'atchiligi jahon lug'atchiligidan qolib ketdi. Aniqroq qilib aytganda, leksikografiyada keyingi davr o'zgarishlari to'xtab, bu sohada keskin o'zgarishlar shu davrdan so'ng kuchli sezilmadi.

Tilda so'z o'zlashish jarayoni, asosan, xalqaro aloqalarning kengayishi, bozor munosabatlari shakllanishi, mafkuraviy yoki ijtimoiy aloqalar doirasida yangi tushunchalarni ifodalash ehtiyoji, jamiyatning ma'lumbir tuzumdan yangi shaklga o'tish bilan bog'liqdir.

Ko'p asrlik taraqqiyotga ega bo'lgan o'zbek tili ko'plab tillarning o'zlashma so'zlari hisobiga boyimoqda va ko'plab tillarga o'z fondidan so'z berib kelmoqda. So'z o'zlashish jarayoni har bir tilga xos bo'lgan qonuniyatdir. Dunyo tillari orasidagi ijtimoiy-madaniy, ma'naviy sohalar asosida to'xtovsiz harakatda bo'ladi. Hattoki hozirgi ingliz tilida ham o'zlashma qatlam so'zlari taxminan 60 foizdan ortiq ekanini manbalarda ta'kidlanadi. Ingliz tili hind-yevropa tillari oilasining german guruhiga kiradi. Inglizcha so'zlarning o'zlashishi nafaqat o'zbek tiliga, balki sobiq ittifoq tarkibidagi rus, chechen va boshqa tillarga ham sezilarli ta'sir ko'rsatgan. Biroq rus tili ingliz tili singari hind-yevropa tillari oilasiga mansub shuning uchun ularda bu tilning ta'siri tilimizga nisbatan faolroq sezilishi mumkin.

O'zbek tiliga inglizcha o'zlashma so'zlarning o'zlashish yo'llari turlichadir. Qator yangi tushunchalar va hodisalar aynan o'zbekcha nomlanishga ega bo'lmasa yoki o'zlashma so'z tushunchaning turli qirralarini ifodalash va nomlash jihatidan o'zining ijobiy ta'siriga ega bo'lsa, to'g'ridan-to'g'ri o'zlashtirish yoki aynan o'zlashtirish usulidan foydalanilmoqda. Masalan, *chat – suhbat, mani (money) – pul* kabi so'zlar ham ayrim reklama, bolalar kiyim-kechak yoki aholi e'tiborini tortuvchi

buyumlarda aks etadi. O‘zlashma so‘zning o‘zlashgan tilda sinonimi bo‘lsa, uning qo‘llanishi uchun turli sabablar mavjud. Ya‘ni, sinonim sifatida kirib kelgan so‘z tilda termin sifatida yashaydi, yoki uslubiy ma‘no ifodalovchi so‘z bo‘ladi. Ingliz va rus tillari bir til oilasiga mansub bo‘lganligi uchun inglizcha so‘zlarning rus tilida o‘zlashish jarayoni o‘zbek tiliga nisbatan faolroqdir. Tilshunos olimlar ta‘kidlaganidek, ko‘pchilik inglizcha o‘zlashmalar tilda, avvalo, muvaqqat xarakterga ega bo‘ladi, vaqt o‘tishi bilan okkazonal neologizmlar o‘zining ikki tillilik xususiyatini kengaytira boshlaydi. Hozirgi paytda gazeta, jurnal va teleko‘rsatuvlarda muxlislarni o‘ziga tortadigan mavzular nomi inglizcha so‘zlar va ularning urf-odatlarini bilan bog‘liq holatlar tez ko‘zga tashlanadi. Mashhur siyosatchilar, iqtisodchilar, jurnalistlar ham o‘zlarining nutqlarida inglizcha o‘zlashmalarga murojaat qilib turishadi⁷².

Manbalarda so‘z o‘zlashishining ikki yo‘li borligi ta‘kidlanadi:

1. Jonli so‘z o‘zlashuv orqali so‘z o‘zlashtirilishi. Bunda boshqa til so‘zlari o‘zbek tiliga mahalliy aholining og‘zaki nutqi orqali o‘tadi. Masalan, ruscha *rami*, *klubnika* so‘zlari o‘zbek tilining jonli so‘zlashuvidan *rom*, *qulupnay* deb talaffuz qilingan, keyinchalik o‘zbek adabiy tiliga ham shu shaklda o‘zlashgan.

2. Bosma manbalar orqali so‘z o‘zlashtirish. Bunda boshqa tilidagi matnning o‘zbek tiliga tarjima qilish yoki o‘zbek tilida yozilgan maqolalarda, ilmiy va badiiy asarlarda boshqa til so‘zlarini (ayniqsa, termin va atamalar) ishlatish orqali bo‘ladigan o‘zlashtirish nazarda tutiladi. Matematikadagi *katet*, *gipotenuza*, adabiyotdagi *kulminatsiya*, *syujet* kabi terminlar, *ocherk*, *roman* kabi so‘zlar shu yo‘l bilan o‘zlashtirilgandir.

O‘zbek tili leksikasi bugungi kunga qadar til taraqqiyoti natijasida doimiy o‘z ichki imkoniyatlari asosida o‘zga tillardan so‘z olish, eskirgan so‘zlarning chiqib ketishi kabi o‘zgarishlar hisobiga tarixiy taraqqiyot bosqichlarini bosib o‘tmoqda. Xalqlarning o‘zaro madaniy, siyosiy aloqalari tillarning omuxtalashish holatiga sabab bo‘ladi. O‘zbek tili leksikasiga yangi so‘zlar, so‘z birikmalari, iboralar hattoki so‘z yasovchi qo‘shimchalar ham kirib keldi. Bunday so‘zlar avvalo mavhum, keyinchalik ularning ko‘pchiligi o‘z qatlam so‘zlari kabi tilimizga moslashib, ajratib bo‘lmas

⁷² Baymatova B. G “O‘zbek tilidagi inglizcha o‘zlashma so‘zlarning ma‘no taraqqiyoti” Qarshi. 2014. – B. 28.

holatda o‘rinlashdi. Buning sababi o‘zlashma so‘zlarning tilda ko‘p asrlik nutq jarayoni va til tizimidagi sinonimik, giponomik, bir so‘zning faollashuvi ikkinchi so‘zni passivlashishi jarayoni kabi munosabatlar hisobiga barqaror qolgan deyish mumkin. XIX-XX asrlarda jamiyat hayotida boshlangan o‘zgarishlar tilimizda ham o‘z aksini bera boshladi. Bu davr so‘zlarning o‘zlashish va so‘zlarning chiqib ketish jarayonining tezlashgan davri bo‘ldi. XX asrda maktablar tashkil etilishi, ommaviy savod chiqarish, gazeta va jurnallarning chop etilishi kabi omillar asosida bu holat yanada tezlashdi. Bu davrning muhim xususiyati shundaki, tilimizga nafaqat ruscha so‘zlar, balki inglizcha, fransuzcha, italyancha va boshqa tillardan so‘zlar kirib keldi. O‘zlashma so‘zlar dastlab neologizm xarakterida bo‘lsa-da, keyinchalik asta-sekin qabul qiluvchi til qonuniyatlariga bo‘ysunishi, xuddi o‘z so‘zidek, tabiiy va aniq bo‘lishi, fonetik qayta shakllanishi, grammatik singishi, so‘z yasash tizimida faol ishtirok etishi tufayli uning yot elementlari sezilmay qoladi.

Tilimiz leksik taraqqiyotining navbatdagi bosqichi mustaqilik davri bilan bog‘liqdir. Jamiyatimiz har bir sohasida boshlangan tub islohatlar, xalqaro madaniy, iqtisodiy, siyosiy aloqalar ma’lumtil o‘zgarishlariga, tilimiz taraqqiyotiga yo‘l ochdi. Muhimi shundaki, bu davrga kelib, turli tillarga oid rang-barang soha so‘zlari kirib kelishi kuchaydi. Dunyo tillarini o‘rganish bilan birga ularning milliy-madaniy an‘analari, urf-odatlariga muvofiq tushuncha va so‘zlarning o‘zlashishi tilimiz lug‘at boyligini oshirdi.

Yuqoridagilarga muvofiq o‘zbek leksikasi taraqqiyotini ma’lum bosqichlar asosida davrlashtirish mumkin:

1. XV asrgacha turkiy tilga fors-tojik tilining ta’siri.
2. VIII-X asrlarda turkiy tilga arab tilining ta’siri.
3. XX asrda o‘zbek tiliga rus tilining ta’siri.
4. Istiqloldan so‘ng o‘zbek tiliga turli tillar, xususan, ingliz tilining ta’siri.

O‘zlashma so‘zlar borasidagi yana bir muhim masala shuki, mustaqillikdan so‘ng tilimiz turli davlat bilan ijtimoiy, iqtisodiy soha hamkorligi natijasida, mavjud tillarning so‘zlari hisobiga kengayayotganini ta’kidlash joiz. Ilm-fan texnik taraqqiyot ta’siri natijasida tilimiz so‘zlari miqdori, xususan, inglizcha va boshqa til so‘zlari hisobiga ham boyib borayotgani tilshunoslarning diqqat-markazida turibdi.

Mustaqillikdan soʻng tilimizga *brifing-briefing, injenereng-engineering, imej-image, visual-visual* kabi inglizcha oʻzlashma soʻzlarning kirib kelishi qanchalik koʻpaygan boʻlsa, *ministr, oblast, rayon, plan, spravka* kabi koʻpgina soʻzlarning oʻzbek leksik qatlamidan chiqib ketishi ham shunchalik tezlashdi. Kundalik soʻzlashuvda ishlatilayotgan va qoʻllanilishi faol boʻlgan ayrim leksemalarning “Oʻzbek tilining izohli lugʻati”dan joy olmaganini koʻrish mumkin⁷³. Masalan, *kopirayter, motivator, chat, mental; konsalting, minimarket, chizburger, xot-dog, chipsi, flesh xotira, vay-fay*, kabi koʻplab leksemalar ham izohli lugʻatimizdan joy olishi zarur⁷⁴.

Baʼzi oʻzbek tiliga oʻzlashgan inglizcha oʻzlashmalarning bir guruhi oʻzbek tili leksikasida asl lugʻaviy maʼnosini butunlay yoʻqotib, etimologik maʼno va tushunchasi bilan aloqador boʻlmagan boshqa semantik birlikka aylangan. Bunday xarakterdagi soʻzlar asl fonetik va morfologik qiyofalarini oʻzgartirmagan. Shunday boʻlsada, ular ingliz va oʻzbek tilida semantik yaqinlikka ega boʻlmaydi. Soʻzning oʻz tildagi maʼnosi bilan oʻzlashgan tildagi maʼnolari orasida bogʻliqlik unutiladi. Aytish joizki, tilimizga ingliz tilidan oʻzlashgan soʻzlarning oʻzlashishida ularning semantik tuzilishdagi oʻzgarishlari ham turlicha boʻlishi kuzatiladi. Baʼzi soʻzlar tilda oʻz maʼnosini saqlab qolgan oʻzlashmalar sifatida oʻrinlashsa, baʼzilari maʼno kengayishi, maʼno torayishi yoki yangi maʼno kasb etishi mumkin.

Umuman olganda, tilimizdagi oʻzlashmalar haqida fikr yuritilganda tilshunos olim N.Mahmudov taʼkidlaganidek, oʻzbek tilidagi xorijiy oʻzlashmalarning meʼyori va milliyligi masalasi maʼnaviy sohalar doirasida favqulodda ahamiyatga molik ekanligini hamisha yodda tutish lozim.

4.4. Turkcha lugʻatning ilk va soʻnggi nashrlaridagi gʻarb tilidan oʻzlashgan soʻzlar tadqiqi

Kecha boʻlgani kabi bugungi kunda ham dunyodagi barcha tillarning eng katta muammolaridan biri boʻlgan xorijiy soʻzlarni kiritish tadqiqotchilarni ushbu muammoga yechim izlashga undadi. Gʻarbda XVI asrda boshlangan bu yechimlarni

⁷³ Baymatova B. G “Oʻzbek tilidagi inglizcha oʻzlashma soʻzlarning maʼno taraqqiyoti” Qarshi. 2014. – B. 39-40.

⁷⁴ Oʻzbek tilining izohli lugʻati, ikkinchi jild. – Toshkent: Gʻafur Gʻulom nomidagi nashriyot matabaa-ijodiy uyi. 2023.

izlash birinchi til institutlarining paydo bo'lishiga yo'l ochdi. Akademiya nomi bilan tashkil etilgan bu muassasalar faqat "tilni poklash"ni maqsad qilgan edi.

Turkiyada 1932-yilda tashkil etilgan Turk tili jamiyati shu maqsadda ish boshladi. 1939-yilda Turk Tili Birlashmasi boshlagan lug'at tadqiqotlari⁷⁵ 1945-yilda "Turkiy lug'at"ning nashr etilishi bilan ilk mevasini berdi va 1998-yilgacha to'qqiz nashr (1955, 1959, 1966, 1969, 1974, 1983, 1988...) bilan davom etdi.

Lug'atlar tarkibidagi so'z boyligi tufayli millat ko'zgusi hisoblanadi. Chunki bu so'zlar o'sha xalqning turmush tarzi, tafakkur hissi va boshqa xalqlar bilan munosabati haqida ma'lumot beradi. Turk tili o'zining uzoq tarixiy o'tmishida muloqot qilgan xalqlar bilan ham so'z almashgan. Bu so'z almashinuvi eng aniq kuzatilgan asarlar, shubhasiz, lug'atlardir. Shu haqiqatdan kelib chiqib, biz ushbu tadqiqotda 1945-yilda Turk Tili Jamiyati tomonidan nashr etilgan "Turkcha lug'at"ning birinchi nashri va oxirgi 1998-yilgi nashri asosida tilga olingan yillar va undan oldingi davrda turk tiliga kirib kelgan xorijiy so'zlarning holatini o'rganishga harakat qildik. Buni amalga oshirar ekanmiz, "Turkcha lug'at" Kitobning har ikki nashridagi so'zlar sonini ayirib, bu so'zlarni uch guruhga birlashtirdik: birinchi nashrdagi g'arbiy so'zlar, har ikki nashrdagi g'arbiy so'zlar, va so'nggi nashrda g'arbiy so'zlarni qabul qilish bo'yicha olingan natijalar bilan turk tiliga kirish davrlari va turlarini ochib berishga harakat qildik.

Turk tilining lug'at tarkibidagi xorijiy so'zlar "sayri":

Ma'lumki, xorijiy so'zlarning turkiy tiliga kirib kelishi uzoq vaqtga borib taqaladi. Turk tilining ilk yozma hujjatlari bo'lmish "O'rxun yodgorliklari"da tilimizga kirib kelgan xorijlik so'zlarning bir nechtasini uchratamiz. Bu davrda turk tiliga xitoy tilidan *kunçuy "shahzoda"*, *señün "general"*, *totok "harbiy gubernator"*, *taluy "dengiz"* kabi so'zlar kirib kelgan. Bu so'zlar orasida ayrim joy nomlari ham uchraydi⁷⁶. Tilimizga uyg'ur turkchasi davrida kirib kelgan chet so'zlar sonining ko'payishini turklar tomonidan qabul qilingan yangi din ta'sirida rivojlangan tarjima adabiyotiga bog'lashimiz mumkin. Zeynep Korkmaz: "Uyg'ur turklari tomonidan

⁷⁵ 1939 yılı başında Tarama Dergisi ve Cep kılavuzu çoktan çıkmış, Söz Derleme Dergisi de hazırlanmış, Türk Dil Kurumunun ve Türk yazarlarının çalışmalarıyla yazı dili oldukça özleşmişti. Bk. Türk Dil Kurumu'nun 40 Yılı, TDK Yay., Nu. 354, 1972. – S.80.

⁷⁶ Doğan Aksan, Türkçenin Sözcüğü, Engin Yay., Ankara 1996. – S.126.

qabul qilingan buddizm, moniylik, braxmanlik va nestoriylik kabi dinlar, sanskrit, sogot, xitoy va tibet tillaridan ko‘plab xorijiy so‘z va atamalarning turk tiliga kirib kelishiga sabab bo‘ldi. Bu dinlarning tilga qanday kirib borishi, shu tariqa tilda yot so‘zlar muammosini keltirib chiqardi⁷⁷”.

Yuqorida tilga olingan umumiy sabablarga ko‘ra, uyg‘urlar davrida tilimizga kira boshlagan yot so‘zlar keyinchalik ham ko‘payib bordi. O‘rta turklar davrida qabul qilingan din ta‘sirida arabcha so‘zlar turk tiliga keng kirib bordi; Biroq, bu so‘zlarning muqobillarini topish yoki bu so‘zlarni turkiyga tarjima qilish tashvishi yo‘q edi. Aralash sivilizatsiya ta‘sirida bo‘lgan yangi paydo bo‘lgan sohaning yozma va adabiy tiliga dastlab chet tillari biroz ta‘sir ko‘rsatdi. Bu bosim, ayniqsa, qoldiqlari Qoraxoniylar davlatida mavjud bo‘lgan Eron tili va adabiyotidan bo‘lgan. Bu adabiyot ham qarluq-uyg‘ur turkchasi, ya‘ni sharqiy turkiy tilning, ham keyinchalik Xorazmda o‘z o‘rnini egallagan o‘g‘uz-qipchoq turkiylarining barpo etilishida ham samarali bo‘lgan. Shuning uchun ham arab va fors tillarining so‘zlari va qoidalari ikkala (qarluq-uyg‘ur, o‘g‘uz-qipchoq) adabiyotida ham uchraydi⁷⁸.

XVIII asrda Yevropa bilan siyosiy munosabatlarning kuchayishi tilimizga yevropa tillaridan so‘zlarning kirib kelishiga olib keldi. Sait Posho o‘zining “Jurnalist tili” asarida G‘arbdan olingan birinchi so‘z 1789-yilgi urushdan keyin tinchlik muzokaralarida qayd etilgan “*statuquo*” so‘zi ekanligini ta’kidlaydi. Sait Posho ayni asarida “*statuquo*” so‘zidan 50 yil o‘tib “*politique*” va “*diplomatie*” so‘zlari bilan birga moliya bilan bog‘liq “*empirant*”, “*avance*” kabi so‘zlarning turk tiliga kirganligini ta’kidlaydi⁷⁹.

Tanzimat harakati bilan madaniyatda boshlangan o‘zgarishlar, tabiiyki, ta‘lim sohasida ham o‘zini namoyon qildi. Bu davrda boshlangan chet tilida ta‘lim muammosi bugun ham davom etmoqda. O‘sha paytda fransuz tilida ta‘lim berayotgan Mekteb-i Tibbiye keyinchalik turk ta‘limiga murojaat qilganida, ikki natija paydo bo‘ldi, birinchidan, turk yoshlari tibbiyot bilim yurtiga o‘qishga kirib, yorqin muvaffaqiyatlarga erishdi va bu yoshlardan mamlakat bahramand bo‘ldi. Ikkinchidan, ilmiy atamalarni turk tiliga tarjima qilish zarurligi ko‘rilgani uchun, o‘sha vaqtgacha

⁷⁷ Zeynep Korkmaz, “Dilimizin Dünkü ve Bu Günkü Sorunları ve Çözüm Yolları”, Türk Dili Üzerine Araştırmalar, TDK Yay., Nu:629, C.1, Ankara 1995. – S. 868.

⁷⁸ Ahmet Caferoğlu, Türk Dili Tarihi, Enderun Kitabevi, C. II, İstanbul 1984. – S. 4.

⁷⁹ Agâh Sırrı Levend, Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri, TDK Yay., Ankara, 1972. – S.72.

tibbiyot tili bo‘lmagan turk tilining tibbiyot tili bo‘lishi mumkinligi ko‘rindi⁸⁰. Biroq, keyingi yillarda xorijiy tillarda ta‘lim davom etdi. 1950-yilda NATOga kirish bilan boshlangan fransuz tili o‘rniga ingliz tili 1980-yillarda kuchayib, davlatning o‘zi tashabbusi bilan boshlangan; Fransuz madaniyati o‘rniga Britaniya madaniyatini qabul qilish g‘oyasi; Bu turk tiliga qimmatga tushdi. Shu sanadan beri ingliz va ingliz-amerika madaniyati tomonidan to‘liq hujumga uchragan turkiy tilimiz, har doimgidek yangi imperializm va uning tiliga qarshi himoyasiz qoldi.

Turk tiliga kiritilgan xorijiy so‘zlarning nisbati davrlarga qarab farq qiladi. Dog‘an Aksan uyg‘urlardan hozirgi kungacha bo‘lgan matnlarda xitoy, sogot va sanskrit tillari kabi ko‘plab xorijiy tillardan turkchaga kirib kelgan so‘zlarning nisbati 2% dan 5% gacha ekanligini ko‘rsatadi. Qutadg‘u biligda ham XI asrda bu ko‘rsatkich 1,9% atrofida. “Kutadgu bilig”dan 150-200 yil o‘tib yozilgandek ko‘ringan “Atebetu’l- Hakayik”da chet el so‘zlarning ortib, 20% ga, ba’zi joylarda esa 26% ga yetganini ko‘ramiz. Qadimgi Anadolu turkchasiga kelsak, Yunus Emreda 13%, Oshiq Poshoning Garibnâmesida 20%, Ahmet Fakihning Chorhnomasida 28% chet so‘zlarni tashkil qiladi. XV asr oxiri va XVI asr boshlarida boshlangan yangi turkiy davrda turkiy tilda arab va fors so‘zlari katta o‘rin tutadi. Bu davrda xorijiy so‘zlar Bakida 65%, Net Ida 60% va Nabida 54% gacha ko‘tariladi. Tanzimat davrida Namiq Kamol uchun 62%, Shemsettin Sami uchun 64%, Ahmet Mithat uchun 57% edi. Bu stavkalar 1965-yilga kelib 25% ga kamaydi⁸¹.

Tadqiqimiz mavzusi bo‘lgan g‘arb asli so‘zlar ustida tadqiqot olib borgan Zeynep korkmaz bu so‘zlarni to‘rtta sarlavha ostida jamlagan:

- Turklarning Anadoluga joylashishidan boshlab 18-asrgacha bo‘lgan g‘arb asli nemischa so‘zlar.
- XVIII-XIX asrda G‘arb bilan birinchi aloqalarimiz natijasida yuzaga kelgan vaziyat.
- 1839-yilda Tanzimat harakati bilan boshlangan G‘arbiga yo‘nalish
- Respublika davrida olingan g‘arbiy so‘zlar⁸².

⁸⁰ Celal Nuri İleri, Dil ve Edebiyat Yazıları, (Haz. Dr.Recep DUYMAZ), Kitabevi Yay., İstanbul 1995. – S.96-97

⁸¹ Doğan Aksan, age. – S.126-130.

⁸² Zeynep Korkmaz, “Batı Kaynaklı Yabancı Kelimeler ve Dilimiz Üzerindeki Etkileri”, Türk Dili Üzerine Araştırmalar, TDK Yay., Nu:629, C.1, Ankara 1995. – S.948.

Turkiy lug‘atdagi xorijiy so‘zlarning holati:

Turkiy tilga kirishda g‘arbiy so‘zlarning bosib o‘tgan yo‘li ba’zi natijalarni ko‘rsatadi. Turk tiliga slavyan tillari guruhi tillaridan kirgan so‘zlar Usmonli imperiyasining Bolqon yarim orolida hukmronligi bilan bog‘liq. Bu so‘zlar odatda kundalik hayotda foydalanadigan narsalarga tegishli ekanligi muhim masala. Bunga misol qilib *kosa, chigan, gochuk* kabi sozlarni keltirishimiz mumkin. Tilimizga italyan tilidan kirib kelgan so‘zlar dengizchilik va kemalarga oid so‘zlardir: *Alkarna, baratarya, frischka...* Fransuzcha so‘zlarga, odatda, tibbiyot, texnologiya, musiqa va san‘at atamaları kiradi: *Anemiya, balet, kardiograf...* Ruscha so‘zlarga qo‘llangan so‘zlar kiradi. Imperial Rossiyada bu diqqatga sazovor nuqta. *Tsar, tsarevich, bolshevik...* Yana bir diqqatga sazovor jihati, Rossiya bilan savdo aloqalarimiz tufayli 1998-yilgi nashrga *harasho* kabi so‘zlar kiritilgan.

Turkcha lug‘atning birinchi va oxirgi nashrlari asosida G‘arb kelib chiqishi bo‘lgan ba’zi o‘zlashgan so‘zlar uchun raqamlarni keltirsak, quyidagi holatga duch kelamiz:

	1945-yil nashri	1998-yil nashri
Fransuz:	1092	4551
Yunon:	779	344
Ingliz:	115	418
Nemis:	20	79
Rus:	13	36

Turk Til Jamiyati tomonidan chop etilgan Turkcha lug‘atning birinchi va oxirgi nashrlarida kiritilgan G‘arb kelib chiqishi xorijiy so‘zlar orasida eng ko‘p fransuzcha so‘zlardir. Lug‘atning birinchi nashrida 1092 ta bo‘lgan fransuzcha so‘zlar soni oxirgi nashrida 4551 taga yetdi va turkchaga kirgan xorijiy so‘zlar orasida birinchi o‘rinni egalladi. Fransuz tilining tilda ta’sirchan va ko‘p bo‘lishining sababi “Tanzimat harakati bilan boshlangan novatorlik harakati” desak xato bo‘lmaydi. Qolaversa, lug‘atning birinchi nashrida so‘zlar qaysi tildan olingan bo‘lsa, so‘nggi nashrida birmuncha o‘zgarishlar yuz berdi. Bu o‘zgarish odatda fransuzlar foydasiga bo‘ldi. Masalan, birinchi nashrida kelib chiqish tili italyan, lotin va ispan tillari deb

ko'rsatilgan so'zlar so'nggi nashrda fransuzcha deb ko'rsatilgan. Bu o'zgarish, ayniqsa, birinchi nashrda yunon tilida ko'rsatilgan so'zlar so'nggi nashrda fransuz tilida ifodalanganligi bilan kuchayadi. Yana bir qiziq holat shuki, birinchi nashrda 779 ta bo'lgan yunoncha so'zlar so'nggi nashrda 344 taga kamaygan.

Lug'atning so'nggi nashrida e'tiborni tortgan yana bir nuqta turkiy tilga bolqon tilidan kirib kelgan ba'zi so'zlar slavyanacha deb ta'kidlanganidir⁸³. Lug'atdagi bu so'zlar slavyan deb til guruhi bilan emas, balki turkchaga (bolgar, rus, polyak...) tarjima qilingan til bilan ifodalanishi kerak edi. Bu german tiliga ham tegishli. Turkcha lug'atda til sifatida ko'rsatilgan til guruhi bo'lgan german tiliga arfa va turba so'zlarini misol qilib keltirishimiz mumkin. Bu so'zlar birinchi nashrda nemis tilida, oxirgi nashrda esa fransuz tilida aytilgan.

Agar Turkcha lug'atning birinchi va oxirgi nashrida slavyan deb ko'rsatilgan so'zlarni solishtirsak, lug'atning oxirgi nashrida slavyan tilida tilga olingan yagona so'zlar: *kosa* va *vişnap*. Ikkala nashrdagi slavyan so'zlari: *çırnık*, *hurvat*, *mazurka*, *voyvoda* 'dir. Birinchi nashrda so'zning kelib chiqishi ko'rsatilmagan, ammo so'nggi nashrda slavyan deb ko'rsatilgan so'zlar: *komita*, *kuluçka*, *nemçe*, *pulluk*, *ulah*, *vişne*. Birinchi nashrda slavyanacha deb ko'rsatilgan *izbe* va *kapuska* so'zlari so'nggi nashrda rus tilida keltirilgan. Birinchi nashrda slavyan deb ko'rsatilgan *boyar* so'zi oxirgi nashrda qaysi tilda olingani aniqlanmagan. Shunga qaramay, *rapier* (1) so'zi birinchi nashrda slavyan tilida va oxirgi nashrda frantsuz tilida ifodalangan.

Turkcha lug'atning birinchi nashri bilan oxirgi nashri o'rtasidagi o'zgarishlardan biri shundaki, *coğrafiya*, *dinar*, *defter*, *feylesof*, *felsefe*, *helezon*, *iklim* va *mıknatts* kabi so'zlarning kelib chiqishi birinchi nashrda yunoncha, arabchada bayon etilgan. oxirgi nashrda. Shunga qaramay, *frigat* so'zi birinchi nashrda arab tilida, oxirgi nashrida esa italyanacha; *Mascara* so'zi arab tilida birinchi nashrda, yunoncha

⁸³ Bilindiği gibi Slavca, bir dil değil, bir dil grubudur: Hint Avrupa dil ailesi, doğuda Hint, batıda Avrupa olmak üzere iki büyük kola ayrılmaktadır. Bu kollardan Avrupa kolu kendi içinde German, Romen ve Slav olarak üç gruba ayrılır. Bunlardan Almanca, Felemenkçe, İngilizce, İskandinav Dilleri German koluna girerken; Latince, İspanyolca, Fransızca, Portekizce, İtalyanca, Rumence de Romen kolunda gösterilir. Slav dil grubunda ise Rusça, Bulgarca, Sırpça ve Lehçe bulunur. (Izoh tarjiması) Ma'lumki, slavyan tili til emas, balki tillar guruhidir: Hind-Yevropa tillari oilasi ikki katta tarmoqqa bo'linadi: sharqda hind tili va g'arbda yevropa tili. Bu tarmoqlardan Yevropa bo'limi uch guruhga bo'linadi: german, rumin va slavyan. Nemis, golland, ingliz va skandinaviya tillari german tiliga tegishli bo'lsa; Ruminiya bo'limida lotin, ispan, fransuz, portugal, italyan va rumin tillari ham ko'rsatilgan. Slavyan tillari guruhiga rus, bolgar, serb va polyak tillari kiradi.

oxirgi nashrda, to‘tiqush so‘zi esa italyan tilida birinchi nashrda, arab tilida esa oxirgi nashrda paydo bo‘lgan. Laka so‘zi birinchi nashrida fors tilida, oxirgi nashrida esa italyan tilida yozilgan; Neft so‘zi yunon tilida birinchi nashrda, fors tilida esa oxirgi nashrida paydo bo‘lgan. Bundan tashqari, birinchi nashrda yunon tilida, oxirgi nashrda fors tilida paydo bo‘lgan metodologiya so‘zini matn terish xatosi bilan bog‘lashimiz mumkin.

Natijada, turk tilining uyg‘ur davridan boshlab intensiv ravishda o‘z ichiga olgan chet so‘zlari – bu so‘zlar Sharqdan buddizm, braxmanizm, moniylik va islom kabi dinlar orqali kirib kelganmi yoki rivojlanayotgan sivilizatsiya, texnologiya va san‘at ta’siri ostida g‘arbdanmi – har tomonlama va dasturlashtirilgan tadqiqot ishlari olib borildi. Bu sa’y-harakatlar jamiyatning barcha qatlamlari tomonidan qo‘llab-quvvatlanmagani uchun quyi bosqichga yetib bora olmadi. Bunda turkiy tilga kirgan xorijiy so‘zlarning muqobillarini topishdagi kechikish ham sabab bo‘ldi. “Turkcha lug‘at”ning birinchi nashrida turkchaga kirgan G‘arb kelib chiqishi xorijiy so‘zlarning umumiy soni 3367 ta bo‘lsa, oxirgi nashrda bu raqam 6107 taga yetdi. Bu raqamlar va ularning o‘sish sur‘ati bizdan tilga kirib kelgan g‘arb so‘zlari bo‘yicha yangi va shoshilinch tadqiqotlar olib borishni talab qiladi⁸⁴.

Bob bo‘yicha xulosalar

Ma’lumki, til millatning ma’naviyati bilan bevosita aloqadordir. Dunyo tillari orasida sof tilning o‘zi yo‘q ekan, ma’lum bir tilning tarovati o‘z til so‘zlari hisobiga yashashi bilangina belgilanmaydi. Harakatdagi tillarning birini ikkinchisiga ta’sir etib borishi til jarayoni uchun barqaror qonuniyatlardan biri hisoblanadi. Tilning ma’naviyat tushunchasi bilan uzviy bog‘liqligi nuqtayi nazaridan o‘zlashma so‘z va uning zamirida o‘zlashayotgan ma’lum bir millat urf-odat va an’analariga befarq qarab bo‘lmaydi.

Hozirgi o‘zbek tili lug‘at tarkibidagi so‘zlarning paydo bo‘lishi va kelib chiqishi turlichadir. Har bir til o‘z lug‘at tarkibi va grammatik qoidalariga ega bo‘ladi. Biroq xalqlar orasidagi ijtimoiy-siyosiy aloqalar tillarga o‘z ta’sirini o‘tkazadi. Bu holat, tilning lug‘at tarkibida yaqqol seziladi. Barcha tillar singari o‘zbek tilida ham

⁸⁴ Fatih Erbay. Türkçe sözlük’ün ilk ve son baskisindaki bati kökenli kelimelere dair. Makale. –135. S.

bu holat yuz bergan bo'lib, buning natijasida tilimizning lug'at tarkibida o'ziga xos qatlam bilan birga boshqa tillardan o'zlashgan qatlam ham ko'plab uchraydi.

Ba'zi o'zbek tiliga o'zlashgan inglizcha o'zlashmalarning bir guruhi o'zbek tili leksikasida asl lug'aviy ma'nosini butunlay yo'qotib, etimologik ma'no va tushunchasi bilan aloqador bo'lmagan boshqa semantik birlikka aylangan. Bunday xarakterdagi so'zlar asl fonetik va morfologik qiyofalarini o'zgartirmagan. Shunday bo'lsada, ular ingliz va o'zbek tilida semantik yaqinlikka ega bo'lmaydi. So'zning o'z tildagi ma'nosi bilan o'zlashgan tildagi ma'nolari orasida bog'liqlik unutiladi. Aytish joizki, tilimizga ingliz tilidan o'zlashgan so'zlarning o'zlashishida ularning semantik tuzilishdagi o'zgarishlari ham turlicha bo'lishi kuzatiladi. Ba'zi so'zlar tilda o'z ma'nosini saqlab qolgan o'zlashmalar sifatida o'rinlashsa, ba'zilari ma'no kengayishi, ma'no torayishi yoki yangi ma'no kasb etishi mumkin.

Umuman olganda, tilimizdagi o'zlashmalar haqida fikr yuritilganda tilshunos olim N.Mahmudov ta'kidlaganidek, o'zbek tilidagi xorijiy o'zlashmalarning me'yor va milliyliги masalasi ma'naviy sohalar doirasida favqulodda ahamiyatga molik ekanligini hamisha yodda tutish lozim.

III BOB. O‘ZLASHGAN SO‘ZLARGA TILNING ICHKI IMKONIYATLARI ASOSIDA MUQOBIL QARSHILIKLAR TOPISH (O‘ZBEK VA TURK TILLARI MISOLIDA)

3.1. O‘zbekistonda o‘zlashgan so‘zlarga muqobil qarshiliklar topish bo‘yicha qilingan sa‘y-harakatlar. Atamashunoslik qo‘mitasi faoliyati va natijalari

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Kengashining 1989-yil 26-dekabrda farmoyishi bilan Vazirlar Mahkamasi huzurida tuzilgan va 2003-yilgacha o‘z faoliyatini olib borgan Respublika atamashunoslik qo‘mitasi⁸⁵ va uning faoliyatini eslab o‘tish o‘rinli. Ushbu qo‘mita atamalarni milliyalashtirishni maqsad qilgani holda bir nechta muqobilliklarni ishlab chiqib, jamoatchilikka taklif etgan edi. Jumladan: *“radio – ovoznigor; samolyot – tayyora, uchoq; jurnal – oynoma, oybitik; gazeta – ro‘znoma, jarida; kafedra – minbargoh; avtobus – ko‘pkursi; respublika – jumhuriyat, direktor – boshqon, mikrofon – ovoznigor; telefon – durovoz⁸⁶”* kabi so‘zlar uydurildi, ammo yakunda ushbu so‘zlarning “Atamalarni milliyalashtirish harakati”ga hech qanday aloqasi yo‘qligi ma’lum bo‘ldi. Chunki, birinchidan, bular majburlab hosil qilingan kompozitsion yasalmalar edi va eng muhimi, bularning o‘zi ham begona bir tilga mansub so‘zlar edi. Shunchaki, bir begona tildan kirgan so‘zni ikkinchi begona tilga almashtirishdek biroz mantiqsiz harakat esa tabiiyki, tilni milliyalashtirish siyosatida o‘zini oqlamasdi, til iste’molchilari tomonidan qabul qilinmasdi va amalda shunday bo‘ldi ham.

“Muammolar hali ko‘p”mi?⁸⁷

Adib Tohir Malik O‘zbekiston SSJning Davlat tili haqidagi qonunining qabul qilinganiga bir yil to‘lishi munosabati bilan «Toshkent oqshomi»da chop etgan maqolasida (1990-yil 21-oktabr) Qonunni bajarish uchun «Tilshunoslar jamiyati» tuzish lozimligi to‘g‘risidagi taklifini bir necha bor ta’kidlab o‘tgan edi. «Sovet O‘zbekistoni»ning 1990-yil 2-noyabr sonidagi tahririyat maqolasida ham shu masala ko‘tarilgan.

⁸⁵ Abdurahmonov G‘. “Muammolar hali ko‘p”. Maqola. “Sovet O‘zbekistoni gazetasi”. – Toshkent: 1990-yil 4-dekabr, 277-son.

⁸⁶ Nurmonov A., A. Sobirov A., N. Qosimova N. va b. qa.. “Hozirgi o‘zbek adabiy tili”. Darslik. – Toshkent: “Ilm-ziyo”. 2013, 202-b.

⁸⁷ Abdurahmonov G‘. “Muammolar hali ko‘p”. Maqola. “Sovet O‘zbekistoni gazetasi”. – Toshkent: 1990-yil 4-dekabr, 277-son.

Shu yil 12-noyabr kuni teleko‘rsatuvda ham B. Nazarov Til qonunini amalga oshirish uchun birinchi navbatda tilshunoslar jamiyati tuzish zarurligini aytib o‘tdi. Teleko‘rsatuvda qatnashgan I. Qo‘chqortoyev shunday jamiyat tuzish uchun bir guruh olim va o‘qituvchilar ish olib borayotganligi, hozircha jamiyatning Nizomi tuzilayotgani va shu yil oxirlarida Jamiyat tuzilishini xabar qildi. Bu fikrni «Yosh leninchi» ro‘znomasida 1990-yil 8-oktabrda e‘lon qilingan suhbatida ham aytib o‘tgan edi. Vaholanki, B. Nazarov va xalq ta‘limi vazirining o‘rinbosari S. Maxnenkoning tavsiyasi bilan shu yil 17-yanvarda «O‘qituvchilar gazetasi» «O‘zbekiston SSJ Tilshunoslari jamiyati» (yoki «O‘zbek tili ko‘ngilli jamiyati») Nizomi loyihasini e‘lon qildi.

Oshkoralik va demokratiya tufayli hozirgi kunda matbuotda, radio va teleko‘rsatuvlarda yangi so‘zlarni izlash va qo‘llanish jarayoni qizg‘in boryapti. Yangi so‘zlarning ko‘pi atamalar (terminlar) bilan bog‘liq. Yangi so‘zlarni izlashga bemalol kirishish maqtovg‘a sazovor ish. Ularni matbuotda qo‘llashga, albatta, hech kim monelik qila olmaydi. Chunki bunday harakatdan maqsad — necha yillardan beri mute bo‘lib kelgan tilimizni asliga qaytarish, o‘zligimizni anglash va anglatishdir. Axir dunyoga mashhur olim, ulamolarimiz, adiblarimiz o‘zbek tilida so‘zlashgan va yozishgan-ku! Hatto 20-yillarda yurtidan badarg‘a bo‘lib, shu kunlari vataniga qaytib kelgan o‘zbeklarning teleko‘rsatuvlaridagi sof o‘zbekcha so‘z va iboralarini mahliyo bo‘lib, havas bilan eshitamiz.

Yangi so‘z va atama izlagan har bir kishi eng ezgu niyatlarni ko‘zlaydi, maqsadi — hozirgi zamon o‘zbek tilini yangi so‘z va iboralar bilan boyitish, ammo atama tanlaganda juda ehtiyotkorlik, aniqlik kerak. Atama ma‘lum tushunchani ifodalab, ilm-fanda, darslik va ilmiy ishlarda qo‘llanadigan so‘zdir.

Atama tanlashda, eng avvalo, ona tilining ichki imkoniyatlaridan foydalaniladi, jamoatchilik tomonidan qabul qilingan va amalda qo‘llanayotgan so‘zlar tanlab olinadi: *aktualniy — dolzarb, aksioner — paychi, arbitr — hakam, arenda — ijara, termin — atama, astrolog — munajjim, birja truda — mardikor bozori, byurokrat — rasmiyatchi, veranda — peshayvon, vzos — badal, vizit — tashrif, tema — mavzu, problema — muammo* kabi.

Bundan tashqari, so‘zning ma‘no nozikliklarini ifodalash uchun ommabop ishlarda, badiiy adabiyotda ruscha-baynalmilal so‘zlarni ham qo‘llash mumkin.

Ammo idoralarning peshlavhalarida, muhr, hujjat, darslik, ilmiy ishlarda bu atamalarning birinchi shakli ishlatiladi. Masalan, manzil (adres), arxaik (ko'hna), aeroport (tayyoragoh) kabi.

Nima sababdan ba'zi atamalar ikki shaklda bo'ladi? Chunki bu atamalar orqali ifodalangan ma'no nozikliklari bir-biridan ancha farqlanadi. Masalan, *vannaya* — *vannaxona*, *tosxona*, *vimpel* — *bayroqcha*, *vimpel*, *deputat* — *deputat*, *xalq vakili* v. b. Bu o'rinda boy sheva so'z boyliklaridan foydalanishning ahamiyati katta: *g'ulcha* — kichkina ko'za, idish (ruscha flyagaga o'xshash. Navoiyda charmdan ishlangan suv idish), *g'o'lba* — suv uzatgich (yoki truba, «Yoshlik» jurnali 10-son, 1987-yil) *cho'chqa* — mayda baliq (kilkaga o'xshash), *dayov* — kurak, eshkak (veslogo o'xshash, «Yoshlik» jurnali. 9-son, 1988 yil) v. b.

Atamani so'z va nomlanishdan farqlash muhim ahamiyatga ega. Atamashunoslik fanida ikki xillikka, sinonimiyaga iloji boricha yo'l qo'ymaslikka harakat qilish kerak, deyiladi. Lekin hozirgi sharoit ba'zi hollarda bu qoidaga ayrim istisnolarga yo'l qo'yishni taqozo qiladi. Ma'lum bir vaqt o'tishi bilan bu sinonimlardan biri atama sifatida mustahkam o'rin egallaydi. (Zotan 30-yillarda ham ko'p atamalar ikki xil shaklda berilgan: *kashshof* — *pioner*, *o'tarava* — *poyezd*, *shayton arava* — *velosiped* v. b.). Hozirgi oshkoralik, demokratiya ma'muriy-buyruqbozlik uslubini emas, erkinlikni talab qiladi. Maqbul yangi so'z yoki atama, iboralarni man etmay, ro'znoma va jurnallarda tashkil etilgan «Yangi so'z va atamalar» burchagida muhokama uchun havola qilinsa, mutaxassislar ularni o'rganib, bir to'xtamga kelgan bo'lar edilar.

Yangicha qo'llanayotgan so'z va atamalar burchagi

брошюра — risola

вахтер — posbon

ведомост — vedomost

Верховный суд — Oliy sud

вестибюль — dahliz, vestibyul

врач — vrach, doktor

входящий — kelgan hujjatlar

геологическая партия — geologik guruh
demokratiya — demokratiya, xalqchilik
diktatura — diktatura
dotatsiya — qarzyordam
jurnal — jurnal, oynoma
jyuri — hakam
zayom — zayom
zapravka — quyish, to‘ldirish
ideologiya — mafkura
inventar — inventar, asboblari
isxodiy — ketgan hujjatlar
konselyariya — devonxona
kapitalnyy remont — kapital sozlash
kassa — kassa
kategoriya — daraja
kafedra — kafedra, minbar
kvartira — xonadon
kodeks — kodeks, qoidalar majmui
kollegiya-hay’at, kollegiya
kollektiv — jamoa
komandirovka — xizmat safari
командировочное удостоверение — xizmat safari guvoohnomasi
komendant — komendant, binobon
konvert — xatjild, konvert
kongress — kongress, mashvarat
konkurentosposobnyy — raqobatga qobiliyatli

konsilium — konsilium, maslahat kengashi
konsultant — maslahatchi
konferensiya — konferensiya, anjuman
konferens zal — majlisxona
konsepsiya — fikrlash tizimi
kooperativ — shirkat
kopiya — nusxa
koridor — yo‘lak, koridor
korpus — korpus, bino
koeffitsiyent- koeffitsiyent
kredit — qarz
kurs — kurs
leksiya — leksiya, va‘z
letuchka — qisqa majlis
lotereya — lotereya
mashbyuro-mashina yozuvxonasi
mashinistka — mashinistka
medsestra — hamshira
neft — neft
nomenklatura — nomenklatura, lavozim ro‘yxat
obligatsiya — obligatsiya, qimmatdor qog‘oz
obyekt — obyekt
orden — orden, hujjat
papka (dlya bumag)-qog‘ozjild
pasport — pasport
pencioner — pencioner, nafaqachi

planyorka — majlis, planyorka

podezd — kirish yo‘lak, podezd

postanovleniye — qaror, to‘xtam

Muhokama uchun:

astma — ziqqa (kasallik)

Zakavkaze — Kavkazorti

injener elektrik- elektrchi muhandis

inturizm — xorijiy turizm, xorijsayohat

kalendar — taqvim, kalendar

kategoriya — toifa (yuqori toifadagi shifokor)

karta — xarita

klassik — mumtoz (saralangan, ajralgan, klassik)

klassnaya doska- sinf taxtasi

illyustratsiya — tasvir

knopka — qadama

kolxoz — jamoa xo‘jaligi

komissionnyy magazin — vosita do‘koni

kompozitor — bastakor

konditer — shakarpaz, qandolatchi

konkurs — tanlov

KPZ — hibsxona

laboratoriya — laboratoriya, tajribaxona

lektor — voiz, lektor

letchik-spasatel — qutqaruvchi-uchuvchi

limon — limon

lichnoye delo — shaxsnoma

mayovka — dalasayr, dalasayl

marshrut — yoʻnalish

Ushbu soʻzlar qaysidir maʼnoda

Oʻzbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 29-yanvardagi qaroriga asosan Vazirlar Mahkamasi huzurida Atamalar komissiyasi qayta tashkil etildi. Komissiya oldidagi asosiy vazifalar etib:

- ilmiy asoslangan yangi soʻz va atamalarni rasmiy isteʼmolga kiritish;
- normativ-huquqiy hujjatlar loyihalaridagi tushuncha va atamalarning turlicha izohlash ehtimolini istisno etadigan tarzda qonunchilik hujjatlarida qabul qilingan maʼnosiga muvofiq yagona shaklda va toʻgʻri qoʻllanishini taʼminlash;
- normativ-huquqiy hujjatlar loyihalarida adabiy til qoidalari va normalariga, shuningdek, yuridik, texnik va boshqa maxsus qoidalarga rioya etilishini taʼminlash;
- boshqa tillarning qoidalari tufayli kelib chiqishi mumkin boʻlgan nomuvofiqliklarni normativ-huquqiy hujjatlar normalariga ziyon yetkazmagan holda tahrir qilish;
- oʻzbek tiliga kirib kelayotgan yangi atamalarni qonunchilik hujjatlariga joriy etish va amalda qoʻllashning huquqiy muammolarini oʻrganish, ushbu sohadagi munosabatlarni huquqiy tartibga solishning rivojlanish yoʻnalishlarini aniqlash;⁸⁸ kabilar belgilandi.

Ushbu komissiya faoliyati toʻgʻrisida xulosa berishga hali erta boʻlsa-da, biroq komissiyaning oldida turgan vazifalar gʻoyat dolzarb va masʼuliyatli ekanligini aytib oʻtishimiz lozim. Ushbu komissiya faoliyatiga xolis bir kuzatuvchi mutaxassis sifatida quyidagicha taklif va tavsiyalar berishni istardik:

- avvalo, oʻzlashgan (chet tillaridan qabul qilingan) atamalarning yangi imlo va izohli lugʻatlarini ishlab chiqish lozim. Bu bilan ushbu atamalarning qoʻllanilishidagi turli maʼnoviy va imloviy tafovut hamda xatoliklarga barham berilishini taʼminlash mumkin.

⁸⁸ Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 29-yanvardagi 40-son qaroriga 2-ILOVA. Oʻzbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Atamalar komissiyasi toʻgʻrisida NIZOM. <https://lex.uz/ru/docs/-4717157>

- Ikkinchidan, ushbu chet tilidan qabul qilingan atamalarga o‘zbekcha muqobillarni (alternaturalarni) ishlab chiqish bo‘yicha muayyan ishchi guruhi tashkil etilishi va ularning faoliyati jamoatchilik orasida yoritib borilishi maqsadga muvofiq. Bunda ushbu ishchi guruh tomonidan taklif etiladigan muqobillarning talaffuz va tushunarliklik jihatlari ko‘ra afzallik darajasi baholab borilishi (so‘rovnom, anketa va sh.k. shakllarda) til foydalanuvchilarining bevosita ushbu jarayonga bo‘lgan munosabatlarini tahlil qilishga, tegishli xulosalar chiqarish va jarayonning istiqbollik darajasini aniqlab borishga yordam beradi.

- Shuningdek, til sathiga kirib kelayotgan yangi tushuncha va atama nomlarini tilning ichki imkoniyatlari asosida qayta nomlashda sobiq atamashunoslik qo‘mitasi yo‘l qo‘ygan xatolardan xulosa chiqargan holda, iste‘molchi qabul qilishi qiyin bo‘lgan mujmal yasalmalardan xoli tarzda yangi so‘zlar hosil qilish va tilga oson singuvchi bunday muqobillar topishda jamoatchilik takliflarini so‘rash, bu boradagi tashabbus va harakatlarni rag‘batlantirib borish maqsadga muvofiq.

Yuqoridagi mulohazalarimiz bilan tilni milliyashtirish mutlaqo imkonsiz va yoki istiqboli so‘roq ostida turgan bir harakat deyish fikridan yiroqmiz. Shunchaki, tilni milliyashtirish uni majburiy bir tarzda izolyatsiyalash, uning o‘z foydalanuvchilariga lisoniy xilma-xillik va variativlikni taqdim eta olish salohiyatidan mahrum qilish evaziga bo‘lmasligi kerak deb hisoblaymiz.

Ya‘ni til genofondi qanchalik boy va turli-tuman bo‘lmasin, u muayyan vaqtlardan so‘ng til foydalanuvchilari tomonidan mazkur qo‘llanilayotgan til elementi sifatida, o‘sha tilga davrlar mobaynida turli tamoyillar asosida kirib, o‘rnashib qolgan, o‘z qatlamga aylanishga ulgurgan leksika sifatida qo‘llanila boshlashini (60 foizdan oshiqroq so‘zlari, aslida, boshqa tillarga mansub bo‘lgan ingliz tili⁸⁹ hamda qariyb teng yarmi arab va fors-tojik tillariga mansub, yoki mazkur tildagi unsurlar, qo‘shimcha va shu kabi boshqa quruvchi konstruksiyalar asosida shakllangan o‘zbek tili bunga yorqin misoldir) hisobga olgan holda, bu tabiiy jarayonga sun‘iy ravishda aralashishni, uni zo‘rma-zo‘raki, “burab chiqarilgan” va o‘sha mavjud tushunchani to‘laqonli ifodalab ham bera olmaydigan mujmal yasalmalar orqali milliyashtirishni u qadar to‘g‘ri harakat deb hisoblay olmaymiz.

⁸⁹ Ruzmetova G. “O‘zbek tilidagi inglizcha o‘zlashmali iboralar”. BMI. – Urganch: 2015. – B. 20.

3.2. Turkiyada Turk Tili Qo‘mitasi (Türk Dil Kurumu) tomonidan o‘zlashgan (begona) so‘zlarga muqobil qarshiliklar topish bo‘yicha olib borilgan harakat va islohotlar

“Turk tilini yot ta’sirlardan himoya qilish va rivojlantirish” deb belgilagan bosh vazifa, Turk Til Kurumi boshidan beri bajarishga harakat qilgan eng muhim vazifa edi. Biroq, bu vazifani bajarishda turli xil fikrlar paydo bo‘ldi; amaliyotlar jamoatchilikda katta munozaralarga va hatto bo‘linishlarga olib keldi.

Boshida Otaturk tilni barcha yot so‘zlardan tozalashni xohlagan. Bir necha yil davomida bu yo‘lni sinab ko‘rdi. Biroq buning boshi berk ko‘cha ekanligini tez orada anglab yetdi va 1935-yilning kuzida turk tiliga yuz yillar davomida singib ketgan so‘zlarni uloqtirishni to‘xtatdi. Aksincha, ilmiy atamalarning turkiylashuvini tezlashtirdi. Otaturk vafotidan keyin, afsuski, munozaralar to‘xtamadi va tobora jadalroq davom etdi. Ayniqsa, 1960-yildan so‘ng bu masala qon adovatiga aylanib, jamiyat shu sabab bo‘linib ketdi. Olingan so‘zlarning aksariyati lug‘atlarda qoldi. Yoshlar yangi so‘zni ko‘p qo‘llamagan, eski so‘zni ham o‘rganmagan. Ba’zan ular bir nechta eski so‘zlar uchun bitta yangi so‘z oldi. Shunday qilib, yangi avlodlarning lug‘at sathi boyish o‘rniga, balki qashshoqlasha bordi. Ta’limdagi muammolar cheklangan so‘zlarga qo‘shilganda, yosh avlodlar o‘z niyatlarini to‘g‘ri ifoda eta olmadi; yozish va gapirishda to‘g‘ri gaplar tuza olmay qolishdi. Konstitutsiyaviy monarxiya va respublikaning dastlabki yillarida turli izlanishlar natijasida boyitilgan uslub ham yo‘qotildi⁹⁰.

1980-yildan keyin munozaralar to‘xtadi. Biroq erishilgan natija aslo dalda beruvchi emas edi. Biz boy va chiroyli tilning kambag‘al va xunuk foydalanuvchilariga aylandik. Yosh avlodlarning tili va madaniy xotirasida na Dede Qo‘rqut, na Yunus Emre, na Karacao‘g‘lan bor; na Fuzuliy, Baki va Nedim. Na Namiq Kamol va Tevfik Fikret, na Abdulhaq Hamit va Mehmet Akif bor. Halit Ziyo, Huseyin Rahmi, Yakup Kadri, Refik Halit, Ömer Seyfettin... Yahyo Kamol, Ahmet Hoshim, Faruk Nafiz, Kemalettin Kamu... Reshat Nuri, Peyami Safo, Ahmet Hamdi, Sait Faik, Kamol Tohir, Ahmet Muhip , Necip Fazil, Orxan Veli, Orif Nihat, Cahit Sitki...

⁹⁰ Yabancı kelimelere karşılıklar – Ankara: Türk Dil Kurumu, 1998. – S. 5.

Bularning hech biri bugun turk yoshlarining til va madaniyat xotirasida yo‘q. Yoshlarimizga dostonlarimiz, xalq ertaklarimiz, xalq qo‘shiq va she‘rlarimiz, maqollar, topishmoqlar, iboralarimizning boy va sehrli xazinasini etishmayotir⁹¹.

O‘z tilining boyligi va go‘zalligidan bexabar; uning adabiy o‘tmishi, hatto eng yaqin o‘tmishining tili, lug‘ati, asarlari, bu asarlardagi so‘z va iboralar bilan tanish bo‘lmagan; ulardagi ming bir uslubdan bahra ololmay faqat ko‘chada gapiradigan tilga qanoat qiladigan xalqimizdan, kosmosdan kelayotgan tovush va tasvir to‘lqinlari bilan uylarini to‘ldiradigan, rang-barang liboslar kiygan va o‘zlarining madaniy kelib chiqishini unutib, yoppasiga ko‘r-ko‘rona taqlidga o‘tib ketgan, Yevropa va Amerikadan kelgan chet elliklarga hayrat bilan qaraydigan millatimizdan ayanchliroq yana nima bo‘lishi mumkin?

Biz tushgan bu vaziyatdan chiqish yo‘li avvalo ta‘limdan o‘tadi. Maktab bolalar va yoshlarimizga tilimizning boyligi va go‘zalligini o‘rgatadi. Farzandlarimiz kitob o‘qish odatini faqat maktabda oladi, adabiy asarlardan zavqlanishni esa faqat maktabda o‘rganadi. Xo‘sh, Turk Til Muassasasi sifatida nima qila olamiz?

Shubhasiz, mavzu maktab chegarasidan tashqariga chiqadigan va butun jamiyatni qiziqtiradigan o‘lchovlarga ega. Bu borada jamoatchilikning ma‘lum bir e‘tibor va ong darajasiga etishi zarur. Hattoki, ta‘lim tizimining ona tiliga eng to‘g‘ri yo‘l bilan berilishi ham xalqning ogohligiga bog‘liq. Xalqimizning o‘z farzandlariga ingliz tilini o‘rgatish ishtiyoqi darajasidagi sezgirliги, hech bo‘lmaganda, ta‘limda ona tilining kerakli darajada qo‘llanilishini ta‘minlay oladi. U holda Turk Til Muassasasining qilishi kerak; ona tili haqida jamoatchilik fikrini shakllantirish, xalqimizda ongni oshirish, imkon qadar shu yo‘lda harakat qilish. Albatta, bu borada siyosatchilarimiz va ommaviy axborot vositalarining imkoniyatlari ko‘proq. Lekin ularni safarbar etish ham bizning burchimizdir.

Ko‘p vaqt va kuch talab qiladigan va uzoq muddatda ayni maqsadga xizmat qiladigan ilmiy tadqiqotlar bilan bir qatorda Turk Til Muassasasi ham jamoatchilik fikrini shakllantirish uchun anjumanlar tashkil etadi.

⁹¹ Yabancı kelimelere karşılıklar – Ankara: Türk Dil Kurumu, 1998. – S. 5.

Turk tili va adabiyoti o'qituvchilari bilan kurslar, ochiq mashg'ulotlar, uchrashuvlar tashkil etadi; ommaviy axborot vositalariga fikr bildirish; Oylik "Turk Dili" jurnalidagi maqolalar bilan mavzuni jonli tutishga harakat qiladi. Biroq so'nggi paytlarda tilimizga tez kirib kelayotgan xorijiy so'zlarga qarshi bu faoliyatni amalga oshirishning o'zi yetarli emas. Chet so'zlarga qarshimiz, deyish va yozish yetarli emas. Bu gaplarga qarshi aniq takliflar bilan xalq oldiga chiqish kerak. Buni e'tiborga olgan Turk Til Muassasasi Xorijiy So'zlarni yozish komissiyasini tuzdi. Tayyorgarlik ishlarini yakunlagan komissiya 1993-yil 18-noyabrda o'zining birinchi yig'ilishini o'tkazib ish boshladi va 1994-yilning fevral oyidan to hozirgi kunga qadar har oyda 15-20 so'z ekvivalentini hech qanday uzilishsiz jamoatchilikka e'lon qildi. Xorijiy so'zlar, ularning ma'nolari, o'xshashlari va misol jummalarda qo'llanishi har oy Muassasamizning nashr organi bo'lgan "Turk Dili" jurnalida chop etiladi. Ommaviy axborot vositalarimiz esa, asosan, tushuntirish va misollar olmagan, faqat so'zlarni sanab, javob berishgan. Birinchi ro'yxatdan ikki yil o'tdi va bugungi kunga qadar 568 ta so'z taklif qilindi⁹². Ular hali keng qo'llanilmagan bo'lsa-da, bu so'zlar keng omma e'tiborini tortadi va izlanadi. Ularni gazeta-jurnal ruknlaridan qutqarib, qidirib topiladigan ommaviy nashrga aylantirish zaruratga aylandi. Ushbu kitobcha ana shu ehtiyojdan kelib chiqqan.

O'tgan ikki yil davomida bizning takliflarimiz yuzasidan ko'p narsa yozildi va aytili. Biz ijobiy va salbiy reaksiyalarni ko'rdik; Ko'p tanqidlarga duch keldik. Tanqidlarning aksariyati mavzuni to'liq tushuntira olmaganimizdan, takliflarimiz ommaviy axborot vositalarida to'liq aks ettirilmaganimizdan kelib chiqadi.

Biz bu tanqidlarga vaqti-vaqti bilan gazeta va jurnallarda, radio va televidenie orqali javob qaytardik; Javoblarni o'z jurnalimizda e'lon qildik. Ikki yil davom etgan tadqiqot ham aholining qaysi masalalarda ikkilanishi va savollari borligini ko'rsatdi. Qo'lingizdagi kitobcha tufayli bu tanqidlar, ikkilanishlar va savollarga jamoaviy javob berish mumkin. Shunday qilib, biz tushuntirib bera olmagan yoki jamoatchilikka yetkaza olmagan masalalarni muhokama qilish imkoniyatiga ega bo'lamiz. Biz ularni moddama-modda ommaga oshkor qilishni maqsadga muvofiq deb bilamiz.

⁹² Yabancı kelimelere karşılıklar – Ankara: Türk Dil Kurumu, 1998. – S. 5.

1. Biz taklif qilgan soʻzlar bilan hech qachon jamoatchilikni majburlamaymiz. Bizga na qonun bunday majburlash kuchini bergan, na bizda bunday niyat yoʻq. Majburlash ishni yanada qiyinlashtirib, jamiyatda boʻlinish va janjallarni keltirib chiqarishiga ishonamiz. Darhaqiqat, biz bu tajribani koʻp yillar davomida birga yashadik. Biz jamoatchilikni oʻz ona tiliga sezgir boʻlishga, jamiyatda ongni shakllantirishga harakat qilishga va xalqimizga aniq takliflar berish orqali bu ongni yaratishga ishontirishga chaqiramiz.

2. Baʼzi tanqidlar biz ishlatadigan va baʼzan taklif qiladigan soʻzlarga qaratilgan. Soʻzlarni kelib chiqishi bilan baholash, afsuski, jamiyatda notoʻgʻri munosabat sifatida qabul qilingan. Bunday munosabat koʻp yillik notoʻgʻri til siyosati natijasida yuzaga keldi. Bizdan boshqa hech bir xalq; Yuzlab yillar davomida qoʻllanib kelinayotgan, qishloqlarda yashovchi xalqiga yetib kelgan, xalq adabiyoti mahsuloti va iboralariga singib ketgan, yuzlab yillik maʼno yukini koʻtargan soʻzlarni faqat kelib chiqishiga nazar tashlab, begona, deb tamgʻalab boʻlmaydi. Bunday soʻzlar bizning mulkimizdir. Tilshunoslikka koʻra, soʻzlarning til mulki ekanligining oʻlchovi kelib chiqishi emas, balki qoʻllanishidir.

Ana shu tushuncha bilan biz yuzlab yillar avval xitoy, soʻgʻd, fors, arab, yunon, italyan, rus va bolqon tilimizga qon tillaridan kirib kelgan va hozirgacha saqlanib qolgan *inci, manti, kent, kamu, duvar, pencere, kitap, şart, hayat, sınır, temel, pide, iskele, masa, portakal, vişne, çete* kabi soʻzlar kelib chiqishidan qatʼi nazar bizning soʻzlarimiz, bizning mulkimizdir. Biz ulardan ham yozuvlarimizda, ham yangi tushunchalarning qarshiligi sifatida ham foydalanamiz. Tilimizga soʻnggi ikki asrda Gʻarbdan kirib kelgan *elektr, atom, demokratiya* kabi soʻzlar ham xuddi shundaydir. Tilimiz qonun-qoidalariga zid kelib chiqqan soʻzlar ham xalq tilida mustahkam oʻrnashib olgan boʻlsa, chalkashlik tugʻdirmasa va bir necha alohida tushunchalar oʻrnida qoʻllanilmasa, hozir tilimiz mulkiga aylangan. Bu qoida, muhimlik, mustaqillik, ong kabi soʻzlardir. Albatta, bu biz notoʻgʻri maʼlumotni olqishlaymiz va uning davom etishini xohlaymiz degani emas. Bu faqat xalq mulki boʻlgan soʻzlarning ham til mulki ekanligini anglashning tabiiy natijasidir. Bu tushuncha jamiyatda murosaga olib keladi, deb oʻylaymiz. Albatta, mualliflar va tildan foydalanadiganlarning soʻzlarini tanlash oʻz xohishlariga bogʻliq. Biz odamlarni tanlagan soʻzlari uchun qoralashni toʻgʻri deb bilmaymiz.

Xo'sh, biz qaysi so'zlarni qidirmoqdamiz? Biz tilimizda qadim zamonlardan beri qo'llanilgan so'zlar emasmiz; So'nggi yillarda turkchaga kirib kelayotgan so'zlarga javob izlayapmiz. Ularning aksariyati so'nggi yillarda ommaviy axborot vositalarimizda, ba'zilar esa 5-10 yildan beri qo'llanilmoqda. Biz hatto bir qismini 15-20 yil orqaga qaytarishimiz mumkin, balki biroz ko'proq. Lekin bularning hech biri eng chekka qishlog'imizdagi xalq ommasiga tarqalmagan, balki undan ham muhimi she'r va iboralarimizga kirib, madaniyatimiz mulkiga aylangani yo'q. Ayniqsa, televideniya, taniqli siyosatchilarimizning og'zida, ish joylaridagi tabelada qo'llanilayotgan ayrim xorijiy so'zlar birdaniga mashhur bo'lib ketadi; gazetalarimiz va shaharlardagi odamlarimiz tomonidan skanerlangan tez-tez ishlatiladi. So'nggi yillar mahsuli bo'lgan bu so'zlar tilimizga hali to'la o'rin olgani yo'q, madaniyatimiz mulki hisoblanmaydi. Agar biz ularga javob beradigan bo'lsak, biz ularni faqat hozir topa olamiz. Jamoatchilikda shakllanadigan ong ularning turkiy tilidan foydalanish va keng tarqalishini ta'minlay oladi. Demak, bizning o'lchovimiz so'zlarning sharqiy (arab, fors, xitoy) yoki g'arbiy (italyan, fransuz va hokazo) kirishi emas; eski-yangilik va tilimizda to'liq o'rnatilgan qolganmi.

3. Bizning maqsadimiz tilni qashshoqlashtirish emas, balki uni boyitishdir. Shuning uchun ham tilimiz mulkiga aylangan so'zlarga tegmaymiz. Biroq, bosqin paytida va ba'zan o'z qonun-qoidalarini va imlolarini bilan turk tiliga kirib kelayotgan yangi so'zlar tilimizni albatta boyitadi, deb da'vo qila olmaymiz. Bunday so'zlarning ma'lum darajadan oshib ketishi tilni to'sib qo'yadi va uning o'z-o'zidan rivojlanishiga to'sqinlik qiladi. Usmonli turklar davrida buning achchiq tajribasini boshdan kechirdik. Bugun biz o'sha davrni tanqid qilamiz. Xuddi shu xatoni takrorlamaslik kerak; O'sha kun va bugun ko'proq ziyolilar tilida ko'rinib turgan da'voning oldini olishimiz kerak. Biroq, hech kimning tili yoki qalamining uchiga etib kelgan so'zni ishlatishiga to'sqinlik qila olmaymiz. Har bir inson o'z ma'nosini eng go'zal va kuchli tarzda tasvirlash uchun bu so'zdan foydalanadi. Tilimiz imkoniyatlaridan foydalanib, xalqimiz oldiga milliy va mahalliy variantlarni ham qo'yamiz. Biz hech qachon tildagi ma'no va nuanslardagi nozik farqlarni yo'q qiladigan munosabatni qabul qilmaymiz.

4. Bizga qaratilayotgan tanqidlardan biri, biz tilimizda mavjud yoki ilgari boshqalar tomonidan olingan so'zlarni ko'rsatamiz.

Tilimizni o'tdek o'rab turgan so'zlarga qarshi harakat boshladik. Bu so'zlarning hammasi ham tilimizda muqobili bo'lmagan yangi tushunchalarni ifodalamaydi. Ularning ko'pchiligining tilimizda ekvivalentlari allaqachon mavjud yoki javob allaqachon topilgan. *Antre-giriş; arguman-delil, kanit; baz-temel, taban; branş-dal, şube, kol; de- partman-bölüm; kaos-kargaşa; korner vuruşu-köşe vu- ruşu; kriter-ölçüt, kistas; oportünist-fırsatçı; prodüksiyon-yapım; sezon-mevsim; star-yıldız; şov-gösteri gibi kabi.*

Chet so'zlar va ularning ekvivalentlarini ushbu taqdimotning orqa tomonidagi matn bilan ommaga e'lon qildik. Dastlab biz ushbu maqolani bir necha oy davomida matbuotga yubordik va jurnalimizda chop etdik. U yerda "tilimizga endigina kirib kelgan yoki kirib kelayotgan so'zlarga gohida yangi so'z bo'ladi, gohida lug'atimizda mavjud so'zlar aniqlanadi". Biz bu fikrni boshidanoq aytgan edik. Afsuski, xalqimiz turkiy tildagi muqobili bor xorijiy so'zlarni ham qo'llaydi. Ba'zan ularning turkcha muqobili bo'lishi mumkin, deb o'ylamaymiz ham. Shu jihatdan tilimizdagi muqobillarni eslatishni o'rinli deb topdik. Ushbu qoidalarning ba'zilari bizdan oldin olingan va taklif qilingan bo'lishi mumkin. Biz sizning men bilan kurashda emasmiz. Yaxshi va to'g'ri taklif qabul qilinsa, u barchamizning mulkimizga aylanadi. Ularning takliflarini qabul qilish odamlarni ranjitmaydi, ularni xursand qiladi.

5. Tushunchaning ikki so'zli ekvivalentlarini topayotganimiz ham tanqid qilinadi. Ayniqsa, tushunchaning ekvivalenti g'arb tillarida bitta so'z bo'lsa, bizdan ular uchun bir so'z ekvivalentlarini topish so'raladi⁹³.

Bitta so'zdan tashqari, bir nechta so'zlar bilan tushunchalarni uchratish - bu barcha tillar murojaat qiladigan usul. Bu ham tez-tez ishlatiladigan usul. Keling, ingliz tilidagi ushbu so'zlarni ko'rib chiqaylik: *boot-hook (çekecek), to make rest (dinlendirmek), self-sacrificing (fedakâr), shoe- maker (kunduracı), to turn purple (morarmak), flower- pot (saksı), eyebrow (kaş), water-melon (karpuz), gap- toothed (dişlek)*⁹⁴.

3.3. O'zbek va turk tillarida tilni millilashtirish jarayonining istiqboli va muammolari

⁹³ Yabancı kelimelere karşılıklar – Ankara: Türk Dil Kurumu, 1998. – S. 5.

⁹⁴ Yabancı kelimelere karşılıklar – Ankara: Türk Dil Kurumu, 1998. – S. 14

Har bir til o'z taraqqiyoti davomida turli tillardan so'z oladi, ichki va tashqi manbalarga ko'ra boyiydi, lug'at sathi tadrijiy ravishda kengayib, takomillashadi va shunga ko'ra o'z iste'molchisiga lisoniy xilma-xillik va variativlikni taqdim qilish salohiyatiga ega bo'lib boradi. Va bu har qanday rivojlanayotgan til uchun normal holatdir.

Bugun o'zbek va turk tili ham aynan shu jarayonni boshidan kechirmoqda. Shitob bilan kechib borayotgan globallashuv sharoitida, zamonaviy texnologiyalar tobora kunimizning, hayotimizning ajralmas qismiga aylanib, o'zi bilan yangidan-yangi tushuncha va hodisa nomlarini lisoniy sathimizga olib kirayotgan bir davrda bu jarayon yana-da shiddatli tus olayotgani ayni haqiqat. Hattoki, shu sabab bo'lsa kerak, ayrim til muhofazakorlari "o'zbek tili o'z milliyligini yo'qotish arafasida" degan xavotirli farazlarni ham o'rta tashlamoqda. Xo'sh, shu o'rinda savol tug'iladi, tilning ijtimoiylashuvini sun'iy ravishda to'xtatish yoki nazorat qilish, uni majburiy bir tarzda milliyashtirish, kirib kelayotgan begona so'zlar o'rnini ichki manbalar orqali muqobillashtirish mumkinmi? Va bu qanchalar istiqbolli? Bu yo'lda qanday muammolar mavjud? Mazkur maqolada aks etadigan fikr, tahlil va xulosalarimiz orqali ushbu savollarga javob topishga harakat qilib ko'ramiz.

Dastlab, o'zbek tilining turli yillardagi lug'at boyligi tarkibida yot so'zlar ulushi miqdoriga nazar solsak. Ma'lumotlarga ko'ra, eski adabiy tilimiz leksikasida arabcha so'zlarning ulushi XX asrning boshlarida 33-35 foizni tashkil qilgan bo'lsa, Sovet hokimiyati yillarida bu foiz sezilarli darajada pasayib, arab va fors-tojik so'zlari o'rnini nisbatan rus so'zlari egallaganligining guvohi bo'lamiz.

Masalan, 20-yillarning o'rtalarida A.K. Borovkov o'tkazgan tahlil natijasiga ko'ra, "vaqtlil matbuot leksikasida arab so'zlari 32,1 foizni, tojik so'zlari 5,5 foizni, internatsional (xalqaro) so'zlar 2 foizni, o'zbek so'zlari 60 foizni tashkil qilgan"⁹⁵ bo'lsa, K.K. Yudaxin tomonidan tuzilgan lug'atga sarf etilgan so'zlar tahlil etilganda, "lug'atdagi so'zlarning 28,6 foizi arabcha, 16,9 foizi tojikcha, 4,7 foizi rus-internatsional, 50,3 foizi asli o'zbek so'zlaridan iborat bo'lgan (33-bet)"⁹⁶ligini ko'rish mumkin. Professor Fattoh Abdullayevning "Til qanday rivojlanadi?" nomli risolasida

⁹⁵ Боровков А. К. Изменения в области узбекской лексики и новый алфавит на основе русской графики. –Известия УзФАН, 1940, № 7. – С. 25-68

⁹⁶ Abdullayev F. Til qanday rivojlanadi?. Risola. – Toshkent: "Fan". 1972, 33-b.

esa o‘zbek tili lug‘at tarkibida yillar o‘tgani sari ruscha so‘zlar hissasi ortib borgani aniq hisob-kitoblar orqali dalillab berilganligining guvohi bo‘lish mumkin. Unga ko‘ra, “Qizil O‘zbekiston” gazetasining 1944-yil 1-yanvar soniga joylashtirilgan materiallarining leksik tarkibi quyidagicha ko‘rinishda bo‘lgan: “Gazetaning ushbu sonida hammasi bo‘lib, 7310 so‘z bor, shundan o‘zbekcha so‘zlar 53,6, arabcha so‘zlar 21,1, tojikcha so‘zlar 11,2, sovet-internatsional so‘zlar 13,9 foizni tashkil qiladi⁹⁷”.

Ushbu jarayon, ya’ni tilimizda rus so‘zlari va u orqali kirgan internatsional so‘zlar ulushining ortishi bu bilan to‘xtab qolmay, vaqt o‘tgani sayin yana-da jadallashib, fan, sanoat, ishlab chiqarish va shu kabi boshqa ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy-madaniy sohadagi yangiliklar, o‘zgarishlar sabab yana-da til sathimizda mustahkam o‘rin egallab boraverdi. Ushbu davrda *gazeta, jurnal, stol, stul, ruchka, tok, avtobus, trolleybus, tramvay, teatr, roman, epopeya, epilog, programma, syujet, konsert, assambleya, assistent, geometriya, asteroid, kometa, bakteriya, semantika, generator, kompyuter, kaloriya, sistema, struktura, kvadrat, texnika, texnologiya, mashina, atom, yadro, fizika, matematika, traktor, kombayn, raketa, avtomat, armiya, propozitsiya, sinonimiya, omonimiya, leksema, grammatika, morfema, spiral, stadion, infeksiya, inflyatsiya, punkt, parlament, palata* va shu kabi o‘zbekcha muqobilini topish va topganda ham bu muqobillarni faol qo‘llaniluvchi lisoniy sathga kiritish deyarli mumkin bo‘lmagan rus-internatsional so‘zlar qabul qilindi va ular neytral leksika maqomini oldi.

Faqatgina 90-yillarning boshiga kelib, o‘zbek tiliga davlat tili maqomining berilishi va sovet hokimiyati parchalanib, mamlakatimiz o‘z mustaqilligini qo‘lga kiritganligi sabab tilimizda rus so‘zlari o‘z ta’sirini birozga bo‘lsa-da, yo‘qota boshladi. Xususan, o‘z paytida juda faol qo‘llangan *rayon (tuman), oblast (viloyat), redaktor (muharrir), redaksiya (tahririyat), adres (manzil), spravka (ma’lumotnoma), snoska (havola), spravochnik (qo‘llanma), broshyura (risola), jyuri (hakam), injiner (muhandis), kalendar (taqvim), konferensiya (anjuman), leksiya (ma’ruza)*⁹⁸ va h.k. kabi so‘zlar muqobillariga muvaffaqiyatli tarzda almashtirildi. Lekin bu bilan ushbu so‘zlar milliyashtirildi, o‘zbekcha muqobillariga almashtirildi, degan mulohaza,

⁹⁷ Abdullayev F. “Til qanday rivojlanadi?”. Risola. – Toshkent: “Fan”. 1972, 33-b.

⁹⁸ Abdurahmonov G’. “Muammolar hali ko‘p”. Maqola. “Sovet O‘zbekistoni gazetasi”. – Toshkent: 1990-yil 4-dekabr, 277-son.

bizningcha, katta so‘roq ostida turibdi. Chunki aksariyat muqobillarni arab so‘zlari tashkil etdi.

Endilikda, rus so‘zlari ta’siri kamayganligi barobarida, davrga mutanosib ravishda ingliz so‘zlari “fathi” tilimiz milliyligiga rahna sola boshladi. Dunyoning etakchi mamlakatlari tili, umuman, bugun fan-texnologiya tili bo‘lib qolgan ingliz tili tilimizga ham o‘z ta’sirini o‘tkazmay qolmadi. Va bu ta’sir yaqin o‘n yilliklarda sezilarli darajada oshishi kutilmoqda.

Tahlillarga ko‘ra, “Eski nashrdagi “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”ga 80 ga yaqin inglizcha o‘zlashmalar kiritilgan bo‘lsa, yangi nashrdagi “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da 500 dan ortiq inglizcha o‘zlashma so‘zlar izohlangan. Shuningdek, O‘zbek tiliga o‘zlashgan inglizcha so‘zlarning izohli lug‘atida 350 dan ortiq so‘z, bundan tashqari, vaqtli matbuotda qo‘llanilayotgan neologizmlar, “Ingliz – o‘zbek – rus axborot texnologiyalari va internetga oid qisqacha atamalar lug‘ati”dagi inglizcha o‘zlashmalar hisobiga mingdan ortiq leksemalar qo‘shilgan⁹⁹”ligining guvohi bo‘lish mumkin.

O‘zbek tili leksik tarkibi sofliğining davrlarga ko‘ra bundayin o‘zgarib turishi, yod so‘zlarning tilimiz sofliğiga bo‘lgan bundayin “xuruj”lari ko‘rib turganimizdek, har doim bo‘lgan. Shu o‘rinda “til sofliği” degan tushunchaning o‘zi ham biroz e’tirozli tushuncha ekanligini aytib o‘tishimiz lozim. Chunki dunyoda biror til yo‘qki, boshqa tillardan so‘z olmagan, o‘zlashmalar hisobiga o‘z lug‘at sathini boyitmagan va mutlaq sofliğini saqlab qola olgan bo‘lsa. Shu sababdan til sofliğini saqlash, uni yot so‘zlardan himoya qilish kerak, degan fikr-mulohazalar biroz konservativ ruh kasb etadi, bizningcha va bu amalda ilojsiz ham. Tarixdan bilamizki, bundayin harakatlar, ya’ni tilni begona so‘zlardan tozalash, uni milliylashtirishga urinishlar bizda azaldan turlicha ko‘rinish va tamoyillar asosida bo‘lsa-da, bo‘lib kelgan.

Xususan, professor Fattoh Abdullayev bu haqida o‘z mulohazalarini bildirib o‘tar ekan, “hayotda sodir bo‘layotgan o‘zgarishlar, qayta qurish jarayoni, tabiiy juda ko‘p va xilma-xil tushunchalarni vujudga keltirdi. Adabiy til leksikasi ana shu yangidan-yangi tushunchalarni, albatta, ifoda etib berishi kerak edi” deydi va bu o‘z tilimizdan tashqari, boshqa tillarning lug‘at boyligidan keng miqyosda foydalanishni

⁹⁹ Yo‘lchiyeva M., Abduxamidova S., Omonova M. Ingliz tilidan o‘zbek tiliga kirib kelgan bir necha neologizmlar tahlili. Maqola. CARJIS. Volume 2, Issue 1/ 2022. 441-b.

taqozo qilishini ta'kidlaydi. Shuningdek, bu yo'lda o'z ichki imkoniyatlarimizdan foydalanish borasida ba'zan ortiqcha xatti-harakat natijasida sun'iylikka yo'l qo'yilganligini ham ta'kidlab o'tadi: "Ko'plab darsliklar muallifi va shoir Elbek bir vaqtlar 550 tacha so'z-terminlarni to'plab, avval "Turkiston" gazetasida (1923, 168-198), so'ngroq "Inqilob" jurnalida e'lon qilgan edi. Lug'atning kirish qismida muallif quyidagilarni yozgan edi: *"Bu lug'atni tuzishdan maqsad barcha chet so'zlarni tilimizdan haydab chiqarish va haqiqiy o'zbek atamalarini (terminologiyasini) yaratishdir. Lug'atni tuzishda biz jonli tilda qo'llanilayotgan so'zlardan foydalandik, hozirgi tilimizda bo'lmagan so'zlarni eski tilda yozilgan asarlardan oldik, qiyinchilik tug'iladigan bo'lsa, biz bunday so'zlarni o'zimiz sun'iy yasadik"*. "Chig'atoy gurungi" deb atalgan guruh vakillarining terminologiya yaratish haqidagi tasavvurlari ana shunday edi, – deydi olim va o'zbek tili leksikasini "tozalashga" urinish, hech shubhasiz, tilning umumiy rivojlanish tendensiyasini, taraqqiyot qonunlarini yaxshi tushunmaslikdan kelib chiqqan xatti-harakat edi¹⁰⁰" deya baholaydi.

Olimning ushbu fikrlarida jadidlarning oydinlanma harakatiga nisbatan mavjud hukmron davr keltirib chiqargan biroz noxolislik kayfiyati sezilib tursa-da, ammo ilmiy asos yo'q edi, deb ayta olmaymiz. Negaki, bu maqsad milliyat nuqtayi nazaridan qanchalar xayrli va ezgu bo'lib ko'rinmasin, ilmiy-lisoniy nuqtayi nazardan olib qaraganda tilning rivojlanish, taraqqiyot qonunlarini mensimaslik va uni zo'rma-zo'raki, majburiy bir tarzda muayyan bir qolipga tushirish bo'lib ko'rinaradi. Sun'iy ravishda "burab" chiqarilgan bunday "milliy hosilalar" jamiyat, til foydalanuvchilari tomonidan aksar hollarda mutlaqo qabul qilinmasligi esa, afsuski, hech kimga sir emas.

Shu o'rinda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Kengashining 1989-yil 26-dekabrda farmoyishi bilan Vazirlar Mahkamasi huzurida tuzilgan va 2003-yilgacha o'z faoliyatini olib borgan Respublika atamashunoslik qo'mitasi¹⁰¹ va uning faoliyatini eslab o'tish o'rinli. Ushbu qo'mita atamalarni milliyalashtirishni maqsad qilgani holda bir nechta muqobilliklarni ishlab chiqib, jamoatchilikka taklif etgan edi. Jumladan: *"radio – ovoznigor; samolyot – tayyora, uchoq; jurnal – oynoma, oybitik; gazeta – ro'znoma, jarida; kafedra – minbargoh; avtobus – ko'pkursi; respublika – jumhuriyat,*

¹⁰⁰ Abdullayev F. "Til qanday rivojlanadi?". Risola. – Toshkent: "Fan". 1972, 24-b.

¹⁰¹ Abdurahmonov G'. "Muammolar hali ko'p". Maqola. "Sovet O'zbekistoni gazetasi". – Toshkent: 1990-yil 4-dekabr, 277-son. – B. 1-6.

*direktor – boshqon, mikrofon – ovoznigor; telefon – durovoz*¹⁰²” kabi so‘zlar uydurildi, ammo yakunda ushbu so‘zlarning “Atamalarni milliyalashtirish harakati”ga hech qanday aloqasi yo‘qligi ma’lum bo‘ldi. Chunki, birinchidan, bular majburlab hosil qilingan kompozitsion yasalmalar edi va eng muhimi, bularning o‘zi ham begona bir tilga mansub so‘zlar edi. Shunchaki, bir begona tildan kirgan so‘zni ikkinchi begona tilga almashtirishdek biroz mantiqsiz harakat esa tabiiyki, tilni milliyalashtirish siyosatida o‘zini oqlamasdi, til iste’molchilari tomonidan qabul qilinmasdi va amalda shunday bo‘ldi ham.

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 29-yanvardagi qaroriga asosan Vazirlar Mahkamasi huzurida Atamalar komissiyasi qayta tashkil etildi. Komissiya oldidagi asosiy vazifalar etib:

- ilmiy asoslangan yangi so‘z va atamalarni rasmiy iste’molga kiritish;
- normativ-huquqiy hujjatlar loyihalaridagi tushuncha va atamalarning turlicha izohlash ehtimolini istisno etadigan tarzda qonunchilik hujjatlarida qabul qilingan ma’nosiga muvofiq yagona shaklda va to‘g‘ri qo‘llanishini ta’minlash;
- normativ-huquqiy hujjatlar loyihalarida adabiy til qoidalari va normalariga, shuningdek, yuridik, texnik va boshqa maxsus qoidalarga rioya etilishini ta’minlash;
- boshqa tillarning qoidalari tufayli kelib chiqishi mumkin bo‘lgan nomuvofiqliklarni normativ-huquqiy hujjatlar normalariga ziyon etkazmagan holda tahrir qilish;
- o‘zbek tiliga kirib kelayotgan yangi atamalarni qonunchilik hujjatlariga joriy etish va amalda qo‘llashning huquqiy muammolarini o‘rganish, ushbu sohadagi munosabatlarni huquqiy tartibga solishning rivojlanish yo‘nalishlarini aniqlash;¹⁰³ kabilar belgilandi.

Ushbu komissiya faoliyati to‘g‘risida xulosa berishga hali erta bo‘lsa-da, biroq komissiyaning oldida turgan vazifalar g‘oyat dolzarb va mas’uliyatli ekanligini aytib o‘tishimiz lozim. Ushbu komissiya faoliyatiga xolis bir kuzatuvchi mutaxassis sifatida quyidagicha taklif va tavsiyalar berishni istardik:

¹⁰² Nurmonov A., A. Sobirov A., N. Qosimova N. va b. qa.. “Hozirgi o‘zbek adabiy tili”. Darslik. – Toshkent: “Ilm-ziyo”. 2013. – B. 202.

¹⁰³ Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 29-yanvardagi 40-son qaroriga 2-ILOVA. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Atamalar komissiyasi to‘g‘risida NIZOM. <https://lex.uz/ru/docs/-4717157>

- avvalo, o‘zlashgan (chet tillaridan qabul qilingan) atamalarning yangi imlo va izohli lug‘atlarini ishlab chiqish lozim. Bu bilan ushbu atamalarning qo‘llanilishidagi turli ma‘noviy va imloviy tafovut hamda xatoliklarga barham berilishini ta‘minlash mumkin.

- Ikkinchidan, ushbu chet tilidan qabul qilingan atamalarga o‘zbekcha muqobillarni (alternaturalarni) ishlab chiqish bo‘yicha muayyan ishchi guruhi tashkil etilishi va ularning faoliyati jamoatchilik orasida yoritib borilishi maqsadga muvofiq. Bunda ushbu ishchi guruh tomonidan taklif etiladigan muqobillarning talaffuz va tushunarliklik jihatlari ko‘ra afzallik darajasi baholab borilishi (so‘rovnom, anketa va sh.k. shakllarda) til foydalanuvchilarining bevosita ushbu jarayonga bo‘lgan munosabatlarini tahlil qilishga, tegishli xulosalar chiqarish va jarayonning istiqbollik darajasini aniqlab borishga yordam beradi.

- Shuningdek, til sathiga kirib kelayotgan yangi tushuncha va atama nomlarini tilning ichki imkoniyatlari asosida qayta nomlashda sobiq atamashunoslik qo‘mitasi yo‘l qo‘ygan xatolardan xulosa chiqargan holda, iste‘molchi qabul qilishi qiyin bo‘lgan mujmal yasalmalardan xoli tarzda yangi so‘zlar hosil qilish va tilga oson singuvchi bunday muqobillar topishda jamoatchilik takliflarini so‘rash, bu boradagi tashabbus va harakatlarni rag‘batlantirib borish maqsadga muvofiq.

Bob bo‘yicha xulosalar

Yuqoridagi mulohazalarimiz bilan tilni milliyashtirish mutlaqo imkonsiz va yoki istiqboli so‘roq ostida turgan bir harakat deyish fikridan yiroqmiz. Shunchaki, tilni milliyashtirish uni majburiy bir tarzda izolyatsiyalash, uning o‘z foydalanuvchilariga lisoniy xilma-xillik va variativlikni taqdim eta olish salohiyatidan mahrum qilish evaziga bo‘lmasligi kerak deb hisoblaymiz.

Ya‘ni til genofondi qanchalik boy va turli-tuman bo‘lmasin, u muayyan vaqtlardan so‘ng til foydalanuvchilari tomonidan mazkur qo‘llanilayotgan til elementi sifatida, o‘sha tilga davrlar mobaynida turli tamoyillar asosida kirib, o‘rnashib qolgan, o‘z qatlamga aylanishga ulgurgan leksika sifatida qo‘llanila boshlashini (60 foizdan oshiqroq so‘zlari, aslida, boshqa tillarga mansub bo‘lgan ingliz tili¹⁰⁴ hamda qariyb teng yarmi arab va fors-tojik tillariga mansub, yoki mazkur tildagi unsurlar, qo‘shimcha va shu kabi boshqa quruvchi konstruksiyalar asosida shakllangan o‘zbek

¹⁰⁴ Ruzmetova G. “O‘zbek tilidagi inglizcha o‘zlashmali iboralar”. BMI. – Urganch: 2015, 20-b.

tili bunga yorqin misoldir) hisobga olgan holda, bu tabiiy jarayonga sun'iy ravishda aralashishni, uni zo'rma-zo'raki, "burab chiqarilgan" va o'sha mavjud tushunchani to'laqonli ifodalab ham bera olmaydigan mujmal yasalmalar orqali milliyashtirishni u qadar to'g'ri harakat deb hisoblay olmaymiz.

Qaytaga tilimizning lug'at boyligini o'zlashgan so'zlar hisobiga yana-da kengaytirishni, faqatgina bu yo'lda "qanday bo'lsa, shunday olib qo'ya qoladigan tayyor iste'molchi" yo'ldan borishni emas, balki aniq qoida va tamoyillar asosida, keyinchalik imloda turli ikkilanish va farqliliklar keltirib chiqarmaydigan holatda o'zlashtirishni tilimizning rivoji hamda taraqqiyoti uchun to'g'ri va manfaatli jarayon deb hisoblaymiz. Shuni ta'kidlashimiz lozimki, bu mulohaza tilda mutlaq muqobili mavjud bo'lgan, o'sha tushuncha yoki holatni to'laligicha ifodalab bera oladigan muqobillik (alternativlik) ka ega o'zlashmalarga taalluqli emas.

Fikrlarimiz yakuni o'laroq shuni aytmoqchimizki, tilni milliyashtirish bor so'zlarga qanoat qilib, tildagi yot so'zlarni majburan siqib chiqarish, ularning kirib kelishini sun'iy ravishda to'xtatish va yoki nazorat qilish hisobiga emas, balki muqobil ifodalarning mantiqli va to'g'ri shakllantirilishi hisobiga ro'y beradi. Chunki har qancha jon kuydirilmasin, minglab so'zlar uydirilmasin, ular iste'mol qilinmas ekan, yot so'zlardan tushunilish va talaffuzga ko'ra afzal ko'rilmas ekan, harakat nolga tengligicha qolaveradi. Iste'molchida u yoki bu so'zni tanlash huquqi doimo bo'lishi lozim. Shuningdek, rivojlangan til har qaysi holatda ham o'z foydalanuvchisiga xilmaxil variantlarni taqdim qilish salohiyatiga ega lug'at boyligiga ega bo'lishi kerak. So'zlarni qo'llashda milliylik yoki zamonaga mos qulaylikni tanlash esa har bir iste'molchining o'z shaxsiy tanlovi, yana ham to'g'rirog'i, tafakkur saviyasi belgilab beradigan jihat bo'lib qolaveradi.

IV BOB. O‘ZBEK VA TURK TILLARIDA O‘ZLASHGAN SO‘ZLARGA MUQOBIL QARSHILIKLAR TOPISH VA O‘ZLASHGAN SO‘ZLARNI TILNING LUG‘AT BOYLIIGIGA KIRITISH BO‘YICHA AMALIY TAKLIFLAR

Ushbu bob avvalida quyidagi fikrlarni aytib o‘tishni istardik. Til sathiga chuqur singgan so‘zlarni, allaqachon til mulkiga aylanib, jamiyatdagi insonlarning yoshi, mavqeyi, kasbidan qat’i nazar bir xil tushuniladigan va bir xil tarzda iste’mol qilinadigan o‘zlashmalarni muqobillashtirish qaysidir ma’noda zoe harakat, o‘zini oqlamaydigan bir tajriba demakdir. Ushbu bo‘lim mazkur tadqiqot ishimizning yakunlovchi, xulosalovchi, tajribalardan xulosa chiqarib amaliy taklif va tavsiyalar beruvchi qismi ekan, o‘zlashma so‘zlarni tilning ichki imkoniyatlari asosida muqobillashtirish jarayonini quyidagi yo‘sinda amalga oshirish to‘g‘riroq va samaraliroq bo‘ladi deb hisoblaymiz:

Nisbatan yangi tushuncha, voqelikni ifodalovchi, fan-texnika kashfiyotlari va ularga bog‘liq jarayon nomlari bo‘lgan o‘zlashmalarni tilning muayyan qoidalari asosida o‘z o‘zlashtirish, (bunda mavjud o‘zlashmaning fonetik, leksik, grammatik tabiati bizning ona tilimiz tabiatiga to‘liq bo‘ysunishi va bizning til qonun-qoidalariga moslab o‘zlashtirilishi lozim). Va albatta, bunday o‘zlashmalar darhol imlo va izohli lug‘atlarga kiritilishi, imlo va talaffuzda tafovutlar keltirib chiqarmasligi uchun o‘zlashmaning aniq, yakdil bir ko‘rinishi rasman tasdiqlanishi va ommaga lug‘atlar orqali taqdim qilinishi lozim.

Biror bir tushuncha, narsa, voqea-jarayon nomi bo‘lgan o‘zlashmalarni (olinma so‘zlar, neologizmlar va h.k.) tilda mazkur tushunchaning yuz foizlik muqobilini topish mumkin bo‘lgan taqdirda, mavjud tushunchani to‘laliligicha ifodalab bera oladigan, tasavvur va tushunilishda ikkilanish va anglashilmovchilik tug‘dirmaydigan muqobillariga (qarshiliklariga) almashtirilishi va o‘zlashmalarning (olinma so‘zlar, neologizmlarning ham) tildagi muqobillari lug‘ati ishlab chiqilishi va ommaga taqdim qilib borilishi lozim.

Tilga chuqur singib ketgan, til mulkiga aylanishga ulgurgan o‘zlashmalarni muqobillashtirish va lug‘at sathiga kiritishga urinish o‘rniga, nisbatan yangi kirib kelgan, til sathiga endi-endi o‘zlashayotgan so‘zlarni muqobillashtirishni ancha samarali va istiqbolli harakat deb baholay olamiz. *Avtobusni – ko‘pkursi, radioni –*

ovoznigor deya, bundayin mujmal va biroz mantiqsiz ifodalar bilan jarayon istiqbolini shubha ostiga qo'yish va tilni milliylashtirish siyosatiga odamlarimiz ishonchini susaytirish o'rniga, ularni mantiqli va to'g'ri ishlab chiqilgan muqobil ifodalar bilan jarayonga jalb qilish va ushbu tilni milliylashtirish jarayonini bir milliy harakat sifatida hamjihatlikda tashkil etish tilimiz oldidagi burchimiz, biz tilshunoslarning eng ustuvor vazifamiz, desak hech ham mubolag'a bo'lmaydi.

4.1. Turk tili qo'mitasi tomonidan tavsiya etilgan muqobil ifodalar lug'ati

Hammamizga ma'lumki, til bizni o'zligimizga aylantiruvchi va millat qiladigan eng muhim elementdir. Shu jihatdan tilimiz haqida qayg'urish, uni yot so'zlar bosqinidan asrash, gullab-yashnashi va rivojlanishini ta'minlash turkiy tildan foydalanadigan har bir kishining burchidir. Ayniqsa, tildan o'z kasbining eng muhim quroli sifatida foydalanayotgan tilshunoslar, yozuvchi va shoirlar, matbuot xodimlari bu borada yanada sezgir va ehtiyotkor bo'lishlari kerak. Davlat va siyosat arboblari ham ibratli munosabat kutishga o'ylaymizki to'la haqlimiz.

Muhim faktlarga qaramay, so'nggi paytlarda tilimizga nisbatan umumiy befarqlik, loqaydlik kuzatilmoqda. Imlo va til xatolari, talaffuz xatolari har kuni ko'zimizni qichitadi, qulog'imizni tirnaydi. Bular ham yetmagandek, g'arbdan kirib kelayotgan so'zlar yovvoyi o'tdek tilimizni o'rab, tilimizdagi go'zal so'zlarni unuttirib, chiqarib yuboradi. Kun yo'qdiki, radiolarimiz, televizorlarimiz, gazeta va jurnallarimizda g'arbnig yangi so'zi chiqmasin. U yerdan xalqimizga, ayniqsa, yoshlarimizga yetib borayotgan bu so'zlar epidemiya kabi tarqalib, bir tomondan tilimizni zaiflashtirsa, ikkinchi tomondan uning go'zalligini buzmoqda. 11.8.1983 yildagi 2876-sonli "Otaturk Madaniyat, Til va Tarix Oliy Tashkiloti Qonuni"ning 37-moddasida ta'kidlanganidek, "Barcha ilm-fan, san'at va texnik atama va tushunchalarga javob beradigan turkcha atama va tushunchalarni topish" vazifasi hali ham eng ustuvor vazifa sifatida qolmoqda.

Muassasamiz, qonun tomonidan yuklangan bu vazifalardan tashqari, turk tiliga nisbatan sezgir bo'lishimiz kerakligini hisobga olgan holda, ba'zi chora-tadbirlar haqida qaror qabul qildi. Shulardan biri xorijiy so'zlarga javob berish komissiyasining tashkil etilishidir. Turk tili va adabiyoti mutaxassislaridan tashkil topgan komissiya har

oy Fan kengashimiz a'zolari ishtirokida yig'ilib, avvaldan aniqlangan va ustida ishlagan so'zlarga taklif qilingan ekvivalentlarni muhokama qiladi va bir yoki bir nechta javob bo'yicha muzokaralar yakunida kelishuvga erishadi. Shunday qilib, tilimizga endigina kirib kelgan yoki kirib kelayotgan so'zlarga gohida yangi so'z topiladi, gohida lug'atimizda mavjud so'zlar aniqlanadi. Komissiya tomonidan qabul qilingan va kelishilgan so'zlar har oy jurnalimizda chop etiladi; tegishli muassasalar va ommaviy axborot vositalariga ham yuboriladi.

Tegishli muassasalar, ommaviy axborot vositalari, yozuvchi va shoirlar, ustozlarimiz, Otaturk ta'biri bilan aytganda, tilimizni "muqaddas xazina" deb bilgan barcha ziyolilarimiz mavzuga e'tibor qaratishlariga ishonchimiz komil¹⁰⁵.

¹⁰⁵ Prof. Dr. Ahmet B. ERCİLASUN. Türk Dil Kurumu Başkan. 29 Nisan 1998. (nutqidan olindi).

TÜRKÇE KARŞILIKLAR DİZİNİ

- A -

acayip : Eksantrik

ayakça : Pedal
ayırma : Triyaj
ayınle ilgili : Ritüel
aykırılık : Anomali

- B -

banyo kabini : Shower screen
basamak : Etap
başkalaşım : Metamorfizm
başkalaşma : Metamorfoz
başlık : Antet
başlıklı : Antetli
başlıksız : Antetsiz
bayağı : Kitsch
bayağılık : Kitsch
bayi : Corner
bayilik vermek : Corner vermek
belgegeçer çevirgesi : Faks modem
belirsizlik hâli : Volatilité
benzetim : Simülasyon
benzetimlik : Simülâtör
benzetim sineması : Simülasyon sineması
bezekli : İllüstratif
bezeme : İllüstrasyon
bezenti : Garnitür
bezeyici : İllüstratör
biçim deęişimi : Transfigürasyon
biçimleme : Figürasyon
biçimsel : Formel
biçimsel olmayan : Enformel
bilgi çarpıtma : Dezenformasyon

bilgilendirme	: Enformasyon
bindirim	: Remix
bir gecelik	: O/N (Over night)
birleşik	: Kombine
birleşim	: Kombinasyon
birlikte yaşama	: Cohabitation
bitirme tezi	: Lisans tezi
bitki aktarımı	: Transplântasyon
bitki nakli	: Transplântasyon
bitki varlığı	: Flora
boğumlanma	: Artikülâsyon
boyut	: Format
boyutlar	: Format
buharlı hamam	: Sauna
burgaç	: Türbülâns
buzlu çay	: Ice-tea
büküm	: Viraj
büyük mağaza	: Mega store

- C -

casusluk	: Espionnage
cilt	: Volüm

- Ç -

çağcıl müzik	: New age
çardak	: Pergola
çarpsına	: Crash-test
çaşıtlık	: Espionnage
çevirge	: Modem
çevre	: Periferi

çıkartma	: Sticker
çıkış işlemi	: Check-out
çıkış özeti	: Epikriz
çıkmalık	: Podyum
çırpıcı	: Mikser
çivileme	: Smaç
çivileyici	: Smaçör
çizgi	: Kulvar
çokgen	: Poligon
çözücü	: Dekoder

- D -

dağ yürüyüşü	: Trekking
dalış	: Plonjon
danslık	: Dansing
değişim	: Metamorfizm
değişken ölçü	: Eşelmobil
değişme	: Metamorfoz
deneme çekimi	: Casting
denetim bağı	: Bandrol
denetim noktası	: Check-point
denetim pulu	: Bandrol
deneyci	: Ampirist
deneycilik	: Ampirizm
deneye dayalı	: Ampirik
deniz tedavisi	: Thalassotherapie
derece	: Grado
derin dondurucu	: Deep-freeze
derin düşünme	: Meditasyon
dev şar	: Megapol
dev şehir	: Megapol
dış hissedar	: Outsider

4.2. Turk va o‘zbek tillari sathidagi mushtarak o‘zlashmalar

Abonent (tk. abone) – fransuzcha *aboner*. Abonomentdan foydalanuvchi shaxs-yoki muassasa bo‘lib, Turk tili qo‘mitasi ushbu so‘z uchun “*sürdürümcü*” so‘zini muqobil qarshilik sifatida taklif qilgan. Biz esa bu so‘zga muqobil ifoda sifatida *obunachi (mushtariy)* so‘zini taklif qilmoqchimiz.

Agressiv (tk. Agresif) – fransuzcha *agressif*. Bizning tilimizda psixologiya atamasi sifatida “ruhan va yoki jismonan zarar beruvchi, shikast yetqazuvchi” ma’nosida qo‘llanilayotgan “agressiv” so‘ziga javoban “tajovuzkor” so‘zini berishni lozim deb topdik. Turk tili qo‘mitasi ushbu so‘z uchun “*saldırgan*” so‘zini muqobil qarshilik sifatida taklif qilgan. Bundan tashqari, kontekstga ko‘ra *zararli, xavfli, shikastlovchi* so‘zlar ham ishlatilishi mumkin.

Akvalend (tk. Akualand) – fransuzcha *aqualand*. Bu lotincha “suv” ma’nosini bildiruvchi *aqua* so‘zi va “yer, maydon, mamlakat” ma’nolarini bildiruvchi *land* so‘zlaridan tuzilgan qo‘shma so‘zdir (rus tilidan olingan *akvapark aqua* – “suv” va *park “bog”*) so‘zi ham keng qo‘llaniladi). Bu hovuzning bir turini anglatadi. Turk tili qo‘mitasi ushbu so‘z uchun “*su bahçesi*” so‘zini muqobil qarshilik sifatida taklif qilgan. Biz esa ushbu so‘z uchun suv bog‘i ekvivalentidan foydalanishni tavsiya qilamiz.

Akustik (tk. akustik) – fransuz *acoustique*. Bizning Kengashimiz bu so‘z uchun *aks-sado ilmi* ekvivalentlari mos keladi, degan fikrda, ya’ni “fizikaning tovush mavzusi bo‘lgan bo‘limi; tovushlarning yopiq joyda taqsimlanishi” degan ma’noni anglatadi.

Anaxronizm (tk. anakronizm) – fransuzcha *anachronizme*. Bu so‘z tilimizda “tarixga zid, zamonga mos kelmaydigan” ma’nosida qo‘llanadi. Turk tili qo‘mitasi ushbu so‘z uchun “*tarih yanılgısı*” so‘zini muqobil qarshilik sifatida taklif qilgan. Biz esa ushbu so‘zga tilimizdagi muqobil sifatida “*tarixiy nomuvofiqlik*” so‘zini berishni lozim topdik.

Anomaliya (tk. anomali) – fransuz *anomaly* tilimizda umuman olganda “ma’lum bir o‘lchov yoki qoidaga rioya qilmaslik holati”, psixologiyada esa “kasallik xarakterida bo‘lmasa-da, ma’lum darajada me’yordan chetga chiqish” ma’nosini

bildiradi. Ushbu bayonot uchun bizning Kengashimiz *mos kelmaslik* soʻzini taklif qiladi.

Antik davr (tk. antikite) – fransuz *antiquite*. Tilimizda “tarixda ilk asr, qadim zamon” maʼnosida keng qoʻllaniladigan bu soʻz uchun Boshqaruvimiz ham birinchi yosh ekvivalentini qabul qilgan. Soʻzning mavhum maʼnoda ishlatilishiga kelsak, antiklik soʻzi oʻrinli. Misol: Yaqin Sharq va Misrda bir asrdan ortiq olib borilgan qazishmalar tarixiy dunyoqarashimizni kengaytirdi va ming yillar davomida antik davr chegaralarini orqaga surdi.

Arxetip (tk. arketip) – fransuz *archetype*. Birinchi namuna, asl namuna, original model. Bu soʻz sanʼatning turli sohalarida ham qoʻllaniladi. U tilimizda “keyingi davrlarda rivojlanganligi maʼlum boʻlgan, hali oʻzining eng malakali shakliga yetmagan birinchi meʼmoriy element namunasi” maʼnosida ham tilga olinadi. Turk tili qoʻmitasi ushbu soʻz uchun “*ilk oʻrnek*” soʻzini muqobil soʻz deb hisoblaydi. Biz esa ushbu soʻzning tilimizdagi muqobili sifatida “*asl namuna*” soʻzini berishni lozim topdik. Misol: Yaxshi hikoya yaratish uchun bitta birinchi misolni koʻrib chiqish va ishlab chiqish kifoya.

Aromat (tk. aroma) – fransuz aromati. "Oʻsimlik ekstraktlari yoki moylaridan olingan yoqimli hid." Bu soʻzga yaqin maʼnoda tilimizda “xushboʻy” soʻzi ham bor. Yoqimli hid soʻzi xushboʻylik uchun mos ekvivalent boʻlganida bizning boshqaruv kengashimiz birlashgan edi. Sifatdosh ibora shaklida boʻlgan xushboʻy soʻz bir xil soʻzga asoslangan aromatik uchun ishlatilishi kerak. Misollar: sham alangasi ustiga xushboʻy suv bilan toʻldirilgan idish qoʻyiladi. Xushboʻy bugʻdan nafas olgan odam yangi odam sifatida oʻrnidan turadi.

Biz bu oʻrinda *ifor* soʻzini ham qoʻllashimiz mumkin.

Aromaterapi: Bu soʻz fransuz cha kelib chiqishi aroma (xushboʻy) va *thérapie* (davolash) soʻzlaridan iborat. Ilgari talassoterapiya soʻzini dengiz terapiyasi atamasi sifatida taklif qilgan Kengashimiz aromaterapiya uchun hid terapiyasi soʻzini taklif qildi.

Artikulyatsiya: fransuzcha artikulyatsiya. Tilshunoslikda qoʻllanilgan ushbu atama uchun Kengashimiz baʼzi tilshunoslar tomonidan ham qabul qilingan *talaffuz*

soʻzining tegishli ekvivalent ekanligi toʻgʻrisida yakdil fikrga keldi. *Misol: Nutq darolarida fonetikaga, talaffuz masalalariga urgʻu beriladi.*

Avans (tk. avans): fr. *avance*. Tilimizda “oldindan qilingan toʻlov debitorlik qarzi hisoblanishi” maʼnosida qoʻllaniladi. Bizning kengash avans uchun avans vaʼdasi toʻgʻri javob ekanligini aniqladi. *Misol: Tergovchilarga navbatchilik qilishdan oldin biroz avans berildi.*

Oʻzbek tili uchun tilimizda oldindan mavjud boʻlgan *boʻnak* soʻzini toʻliq muqobil sifatida qoʻllashimiz mumkin.

Bariyer: fransuz baryeri. Boshqaruvimiz tilimizda “har qanday yoʻlni toʻsish uchun qurilgan toʻsiq; yoʻl chetidagi qoʻriq” degan maʼnoni anglatuvchi ushbu iboraga javoban “toʻsiq” soʻzini qabul qilgan. *Misollar: Men eshik oldiga keldim, bogʻga yoʻldan hech qanday toʻsiq yoʻq edi. Mashina toʻsiqlarga borib toʻxtadi.*

4.3. Gʻarb tilidan oʻzlashgan soʻzlarga oʻzbekcha muqobillar lugʻati

A

1. Abonent — 1.tarmoq foydalanuvchisi; 2. obunachi
2. Absolyut — toʻliq; mutlaq
3. Absorbsiya — soʻrilish; yutilish
4. Abstrakt — mavhum
5. Agitatsiya — tashviqot
6. Agent — maxfiy xodim, josus
7. Agentura — josuslik xizmati (tashkiloti)
8. Agrar — qishloq xoʻjaligi
9. Agressiya — tajovuz; hamla
10. Agressiv — tajovuzkor
11. Adaptatsiya — moslashish
12. Adekvat — yetarli darajadagi; meʼyoriy
13. Administrator — maʼmur; boshqaruvchi
14. Admiral — dengiz qoʻmondoni
15. Affiks — qoʻshimcha
16. Afisha — eʼlon
17. Aforizm — hikmatli soʻz
18. Akkaunt — hisob
19. Akkreditatsiya — tasdiqlash
20. Akt — 1. harakat; 2.dalolatnoma
21. Aktiv — faol
22. Aktual — dolzarb
23. Aksent — 1. urgʻu; 2. xorijiy talaffuz (*xorijiy tildagi talaffuz*)
24. Akustika — 1. tovushshunoslik; 2. tovush etarligi/imkoniyati
25. Akvarel — suv boʻyoq

26. Alternativ — 1. muqobil; 2. eng yaqin boshqa imkoniyat
27. Altruist — oliyjanob
28. Altruizm — oliyjanoblik; fidoiylik
29. Amplituda — tebranma kenglik (*m-n.*: ovoz tebranma kengligi)
30. Amyoba — soddajon¹⁰⁶
31. Analiz — tahlil
32. Analitik — 1. tahlilga asoslangan; 2. tahlilchi
33. Analog — o'xshash
34. Anarxiya — 1. hokimiyatsizlik; 2. tartibsizlik
35. Anketa — so'rovnoma
36. Antologiya — devon; to'plam
37. Anturaj — atrofdagilar; tevarak
38. Anomal — nuqsonli; nome'yoriy
39. Anonim — shaxsi noma'lum
40. Apatiya — befarqlik
41. Apparat — qurilma
42. Applikatsiya — parcha naqsh
43. Argument — dalil; asos
44. Arxiv — saqlovchi (*joy*);
45. Arxivlash — saqlash
46. Arxeolog — qadimshunos
47. Assortiment — xilma-xillik
48. Assotsiatsiya — birlashma
49. Aspekt — nuqtayi nazar; qarash, tomon
50. Avans — bo'nak

B

1. Baraban — doira
2. Barrikada — mudofaa to'sig'i
3. Barter — ayirboshlash
4. Baryer — to'siq
5. Biznes — tadbir; ish
6. Biznesmen — tadbirkor
7. Bilet — ruhsatnoma
8. Bifurkatsiya — ikkilanish (*ikkiga bo'linish bio.*)
9. Blokcheyn — ma'lumotlar ombori
10. Boss — boshliq; xo'jayin
11. Brifing — qisqa bayonet
12. Broshura — risola
13. Byuro — idora
14. Byurokratiya — idorachilik
15. Buxgalter — hisobchi
16. Bufet — 1. tamaddixona, emakxona; 2. idish javon

¹⁰⁶ Kompozitsiya usuli orqali yasalgan qisaltma; *sodda* va *jonivor* so'zining birinchi qismi – *soddajon*.

G

1. Gabarit — o'lcham
2. Gazeta — nashr
3. Garmoniya — uyg'unlik
4. Germetik — zich
5. Gipotetik — ehtimoliy
6. Golkipper — darvozabon
7. Gorizont — ufq
8. Gruppya — guruh
9. Gumanizm — insoniylik

D

1. Dayjest — sharh
2. Debat — bahs; munozara
3. Debitor — qarzdor
4. Devalvatsiya — qadrsizlanish
5. Degenerat — buzuq
6. Demonstratsiya — шествие, показ
7. Demonstratsiya — namoyish
8. Demontaj — ajratish
9. Denudatsiya — yoriqlanish
10. Denominatsiya — qayta nomlash
11. Desert — shirinlik
12. Destruktiv — vayronkor
13. Detal — tafsilot
14. Detsentralizatsiya — nomarkazlashtirish
15. Dialog — suhbat
16. Divergensiya — o'zgarish; tafovut
17. Diversifikatsiya — tarmoqlanish; o'zgarish
18. Direktor — boshliq; boshqaruvchi
19. Diskomfort — noqulaylik
20. Diskussiya — bahs; munozara
21. Dispozitsiya — joylashuv
22. Differentsiatsiya — farqlash; taqsimot
23. Dominant — peshqadam; bosh
24. Duel — yakkama-yakka kurash/ olishuv

K

1. Kamuflyaj — himoyalanih
2. Kvartal — 1. chorak; 2. mavze
3. Klassifikatsiya — tasniflash
4. Kolorit — bo'yoqdorlik
5. Kommersant — tijoratchi; sotuvchi
6. Kommersiya — tijorat

7. Kompensatsiya — ustama
8. Komfort — qulay
9. Konkret — aniq
10. Konkurent — raqobatchi
11. Konkurensiya — raqobat
12. Konkurs — musobaqa
13. Konstitutsiya — nizom
14. Konstruktiv — yaratuvchan
15. Konstruksiya — qurilish
16. Kontakt — aloqa; munosabat
17. Kontrakt — shartnoma
18. Konfidensial — himoyaviy
19. Konflikt — nizo
20. Konfrontatsiya — qarama-qarshilik; ziddiyat
21. Konsentratsiya — mo‘tadillashtirilgan
22. Konsepsiya — tuzilish
23. Korpus — sho‘ba
24. Korrektiv — tuzatilgan
25. Korrespondent — muxbir
26. Kvalifikatsiya — sifatlash; baholash

L

1. Legitim — qonun
2. Lider — etakchi; yo‘lboshlovchi; sardor
3. Likvidatsiya — yo‘q qilish
4. Lingvist — tilshunos
5. Lingvistika — tilshunoslik
6. Lifting — tortish

M

1. Maksimal — eng yuqori
2. Marka — 1. yorliq; 2.
3. Marshrut — yo‘nalish
4. Maska — niqob
5. Mashina — ulov
6. Menedjer (administrator) — boshqaruvchi
7. Menedjment — boshqaruv (*m-n., biznes boshqaruv*)
8. Metod — usul
9. Minimal — naimenshiy
10. Model — namuna
11. Modernizatsiya — yangilash
12. Motivatsiya — rag‘batlantirish; ruhlantirish

N

1. Navigatsiya — koʻrsatgich (qurilma)
2. Natural — tabiiy
3. Negativ — salbiy
4. Nyuans — 1. oʻziga xoslik; 2. jilo

O

1. Obyektiv reallik — javonib; asl borliq
2. Obyektiv — 1. taraf; 2. xolis
3. Odnotip — bir xil; turdosh
4. Oppozitsiya — teskari; qarama-qarshilik
5. Original — asl nusxa
6. Otel — mehmonxona

R

1. Radikal — muhofazakor
2. Rayon — tuman
3. Reaksiya — taʼsir
4. Realizovat — gavdalantirish
5. Reviziya — taftish
6. Revolyutsiya — inqilob
7. Regressiv — qoloq
8. Rezolyutsiya — qaror
9. Rezonans — otzvuk
10. Rezultat — sledstvie, posledstvie
11. Rekonstruksiya — qayta taʼmirlash
12. Relief — ochertanie
13. Renessans — qayta uygʻonish
14. Restavratsiya — qayta tiklash
15. Reforma — islohot
16. Ritual, seremoniya — obyčaj, obryad
17. Рынок — torg

S

1. Servis — xizmat koʻrsatish
2. Simpozium — anjuman
3. Simptom — alomat; belgi
4. Sintez — yigʻish; toʻplash
5. Sinxron — hamohang
6. Situatsiya — vaziyat, obstanovka
7. Sotsial — ijtimoiy
8. Sotsiolog — jamiyatshunos
9. Sotsiologiya — jamiyatshunoslik

10. Sponsor — homiy
11. Stabilnost — barqarorlik
12. Stagnatsiya — zastoy
13. Stimul — pobuditel
14. Stress — ruhiy bosim, potryasenie
15. Struktura — tuzilma
16. Subyektiv — ырфчышн
17. Sfera — soha

T

1. Televizor — oynayi jahon
2. Tematika — mavzu rang-barangligi
3. Termin — atama
4. Tip — xil
5. Tolerant — bagʻrikeng
6. Transformatsiya — evrilish
7. Turist — sayyoh

F

1. Fakt — asos; dalil
2. Faktologiya —
3. Fantaziya — hayolot
4. Federatsiya — birlashm
5. Forma — koʻrinish;
6. Format — oʻlcham, shakl; koʻrinish
7. Forum — yigʻilish
8. Fundamental — asosiy, poydevoriy

X

1. Xobbi — mashgʻulot

Sh

1. Shans — imkoniyat
2. Shef — bosh
3. Shkaf — javon
4. Shoping — xarid
5. Shou — tomosha

E

1. Egoist — xudbin
2. Ekonom — iqtisod

3. Eksperiment — tajriba
4. Eksploatatsiya — foydalanish
5. Embrion — homila
6. Emotsional — his-tuyg‘uli; ta’sirchan
7. Emotsiya — his-tuyg‘u
8. Epoxa — davr

Bob bo‘yicha xulosalar

Ushbu bo‘lim mazkur tadqiqot ishimizning yakunlovchi, xulosalovchi, tajribalardan xulosa chiqarib amaliy taklif va tavsiyalar beruvchi qismi ekan, o‘zlashma so‘zlarni tilning ichki imkoniyatlari asosida muqobillashtirish jarayonini quyidagi yo‘sinda amalga oshirish to‘g‘riroq va samaraliroq bo‘ladi deb hisoblaymiz:

Nisbatan yangi tushuncha, voqelikni ifodalovchi, fan-texnika kashfiyotlari va ularga bog‘liq jarayon nomlari bo‘lgan o‘zlashmalarni tilning muayyan qoidalari asosida o‘z o‘zlashtirish, (bunda mavjud o‘zlashmaning fonetik, leksik, grammatik tabiati bizning ona tilimiz tabiatiga to‘liq bo‘ysunishi va bizning til qonun-qoidalariga moslab o‘zlashtirilishi lozim). Va albatta, bunday o‘zlashmalar darhol imlo va izohli lug‘atlarga kiritilishi, imlo va talaffuzda tafovutlar keltirib chiqarmasligi uchun o‘zlashmaning aniq, yakdil bir ko‘rinishi rasman tasdiqlanishi va ommaga lug‘atlar orqali taqdim qilinishi lozim.

Biror bir tushuncha, narsa, voqea-jarayon nomi bo‘lgan o‘zlashmalarni (olinma so‘zlar, neologizmlar va h.k.) tilda mazkur tushunchaning yuz foizlik muqobilini topish mumkin bo‘lgan taqdirda, mavjud tushunchani to‘laliligicha ifodalab bera oladigan, tasavvur va tushunilishda ikkilanish va anglashilmovchilik tug‘dirmaydigan muqobillariga (qarshiliklariga) almashtirilishi va o‘zlashmalarning (olinma so‘zlar, neologizmlarning ham) tildagi muqobillari lug‘ati ishlab chiqilishi va ommaga taqdim qilib borilishi lozim.

Tilga chuqur singib ketgan, til mulkiga aylanishga ulgurgan o‘zlashmalarni muqobillashtirish va lug‘at sathiga kiritishga urinish o‘rniga, nisbatan yangi kirib kelgan, til sathiga endi-endi o‘zlashayotgan so‘zlarni muqobillashtirishni ancha samarali va istiqbolli harakat deb baholay olamiz. *Avtobusni – ko‘pkursi, radioni – ovoznigor* deya, bundayin mujmal va biroz mantiqsiz ifodalar bilan jarayon istiqbolini shubha ostiga qo‘yish va tilni milliyashtirish siyosatiga odamlarimiz ishonchini susaytirish o‘rniga, ularni mantiqli va to‘g‘ri ishlab chiqilgan muqobil ifodalar bilan

jarayonga jalb qilish va ushbu tilni milliylashtirish jarayonini bir milliy harakat sifatida hamjihatlikda tashkil etish tilimiz oldidagi burchimiz, biz tilshunoslarning eng ustuvor vazifamiz, desak hech ham mubolag‘a bo‘lmaydi.

XULOSA

Fikrlarimiz yakuni o'laroq shuni aytib o'tishimiz mumkinki, yuqorida biz sanab o'tgan maqsadlarga erishish va amaliy natija ko'rsatish uchun, avvalo, nazariy bilimlarni puxta o'rganish, mavzumizga doir shu vaqtgacha erishilgan natijalar va bu boradagi amaliy jarayon va turli davrlardagi lisoniy-ijtimoiy-siyosiy harakatlarni sinchiklab tahlil qilish va bular bo'yicha tegishli xulosalar chiqarish lozim edi. Va bu yo'lda quyidagi ishlar amalga oshirildi:

1. Ilmiy-nazariy ma'lumotlar yig'ildi, nafaqat qiyoslanayotgan o'zbek va turk tillaridagi manbalar, balki chet (Yevropa) tilshunoslari fikrlari ham o'rganildi;

2. O'zbek va turk tillari leksik sathidagi faol qo'llaniluvchi g'arb tilidan o'zlashgan so'zlar (o'zlashmalar)ni topildi. (Bunda manbalar etib, vaqti matbuot, internet nashrlari, shuningdek, o'zbek va turk tillarining eng so'nggi nashrdagi imlo va izohli lug'atlari olindi). Ularning o'zlashish jarayoni tahlil qilindi.

3. Saralab olingan o'zlashmalar leksik-morfologik jihatdan tahlil qilindi. Ularning talaffuz va qo'llanilish, shuningdek, nolisoniy omillar (madaniy, ijtimoiy-psixologik va b.qa) ga ko'ra afzallik va ustuvorlik jihatlari qisman bo'lsa-da, o'rganildi, shaxsiy fikr-mulohazalar va nazariyalar o'rta tashlandi.

4. Ushbu o'zlashmalar qiyosan tadqiq qilinayotgan o'zbek va turk tillaridagi muqobillari topildi (bunda turli yillarda "atamalarni milliyashtirish", "tilni yod so'zlardan tozalash" nomlari ostida kechgan jarayonlar ko'zdan kechirildi, undagi erishilgan "natija"lar asosiy instrument (vosita) sifatida olindi va o'zaro solishtirildi.

5. Ikki tildagi ayni o'zlashmalar va ularning taklif etilgan (yoki biz tomonimizdan taklif etiladigan) muqobil ifodalaridagi yasaliq va ma'no jihatdagi o'xshashlik va farqliliklar, tushunilish va talaffuzga ko'ra (o'zining qarshi tildagi muqobiliga ko'ra) afzallik va qulayliklari o'zaro qiyosan tahlil qilindi;

6. Tahlillar asosida ikki til uchun ham birdek, yoki umumiy ma'noda tushunarli bo'lgan (imlo va talaffuzdagi shartli farqlarni istisno qilgan holda albatta) muqobil so'zlar (g'arb tilidan o'zlashgan so'zlarga milliy qarshiliklar) lug'ati tuzildi va ilova tariqasida berildi; magistrlik dissertatsiyasi va ushbu lug'at asosida ilmiy-uslubiy qo'llanma yaratish bo'yicha dasturul-amal qilib olindi.

TAKLIFLAR

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 29-yanvardagi qaroriga asosan Vazirlar Mahkamasi huzurida Atamalar komissiyasi qayta tashkil etildi. Komissiya oldidagi asosiy vazifalar etib:

- ilmiy asoslangan yangi so‘z va atamalarni rasmiy iste‘molga kiritish;
- normativ-huquqiy hujjatlar loyihalaridagi tushuncha va atamalarning turlicha izohlash ehtimolini istisno etadigan tarzda qonunchilik hujjatlarida qabul qilingan ma‘nosiga muvofiq yagona shaklda va to‘g‘ri qo‘llanishini ta‘minlash;
- normativ-huquqiy hujjatlar loyihalarida adabiy til qoidalari va normalariga, shuningdek, yuridik, texnik va boshqa maxsus qoidalarga rioya etilishini ta‘minlash;
- boshqa tillarning qoidalari tufayli kelib chiqishi mumkin bo‘lgan nomuvofiqliklarni normativ-huquqiy hujjatlar normalariga ziyon etkazmagan holda tahrir qilish;
- o‘zbek tiliga kirib kelayotgan yangi atamalarni qonunchilik hujjatlariga joriy etish va amalda qo‘llashning huquqiy muammolarini o‘rganish, ushbu sohadagi munosabatlarni huquqiy tartibga solishning rivojlanish yo‘nalishlarini aniqlash;¹⁰⁷ kabilar belgilandi.

Ushbu komissiya faoliyati to‘g‘risida xulosa berishga hali erta bo‘lsa-da, biroq komissiyaning oldida turgan vazifalar g‘oyat dolzarb va mas‘uliyatli ekanligini aytib o‘tishimiz lozim. Ushbu komissiya faoliyatiga xolis bir kuzatuvchi mutaxassis sifatida quyidagicha taklif va tavsiyalar berishni istardik:

- avvalo, o‘zlashgan (chet tillaridan qabul qilingan) atamalarning yangi imlo va izohli lug‘atlarini ishlab chiqish lozim. Bu bilan ushbu atamalarning qo‘llanilishidagi turli ma‘noviy va imloviy tafovut hamda xatoliklarga barham berilishini ta‘minlash mumkin.
- Ikkinchidan, ushbu chet tilidan qabul qilingan atamalarga o‘zbekcha muqobillarni (alternaturalarni) ishlab chiqish bo‘yicha muayyan ishchi guruhi tashkil etilishi va ularning faoliyati jamoatchilik orasida yoritib borilishi maqsadga muvofiq. Bunda ushbu ishchi guruh tomonidan taklif etiladigan muqobillarning talaffuz va

¹⁰⁷ Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 29-yanvardagi 40-son qaroriga 2-ILOVA. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Atamalar komissiyasi to‘g‘risida NIZOM. <https://lex.uz/ru/docs/-4717157>

tushunarlik jihatlariga ko'ra afzallik darajasi baholab borilishi (so'rovnom, anketa va sh.k. shakllarda) til foydalanuvchilarining bevosita ushbu jarayonga bo'lgan munosabatlarini tahlil qilishga, tegishli xulosalar chiqarish va jarayonning istiqbollik darajasini aniqlab borishga yordam beradi.

- Shuningdek, til sathiga kirib kelayotgan yangi tushuncha va atama nomlarini tilning ichki imkoniyatlari asosida qayta nomlashda sobiq atamashunoslik qo'mitasi yo'l qo'ygan xatolardan xulosa chiqargan holda, iste'molchi qabul qilishi qiyin bo'lgan mujmal yasalmalardan xoli tarzda yangi so'zlar hosil qilish va tilga oson singuvchi bunday muqobillar topishda jamoatchilik takliflarini so'rash, bu boradagi tashabbus va harakatlarni rag'batlantirib borish maqsadga muvofiq.

- Nisbatan yangi tushuncha, voqelikni ifodalovchi, fan-texnika kashfiyotlari va ularga bog'liq jarayon nomlari bo'lgan o'zlashmalarni tilning muayyan qoidalari asosida o'z o'zlashtirish, (bunda mavjud o'zlashmaning fonetik, leksik, grammatik tabiati bizning ona tilimiz tabiatiga to'liq bo'ysunishi va bizning til qonun-qoidalariga moslab o'zlashtirilishi lozim). Va albatta, bunday o'zlashmalar darhol imlo va izohli lug'atlarga kiritilishi, imlo va talaffuzda tafovutlar keltirib chiqarmasligi uchun o'zlashmaning aniq, yakdil bir ko'rinishi rasman tasdiqlanishi va ommaga lug'atlar orqali taqdim qilinishi lozim.

- Biror bir tushuncha, narsa, voqea-jarayon nomi bo'lgan o'zlashmalarni (olinma so'zlar, neologizmlar va h.k.) tilda mazkur tushunchaning yuz foizlik muqobilini topish mumkin bo'lgan taqdirda, mavjud tushunchani to'laliligicha ifodalab bera oladigan, tasavvur va tushunilishda ikkilanish va anglashilmovchilik tug'dirmaydigan muqobillariga (qarshiliklariga) almashtirilishi va o'zlashmalarning (olinma so'zlar, neologizmlarning ham) tildagi muqobillari lug'ati ishlab chiqilishi va ommaga taqdim qilib borilishi lozim.

- Tilga chuqur singib ketgan, til mulkiga aylanishga ulgurgan o'zlashmalarni muqobillashtirish va lug'at sathiga kiritishga urinish o'rniga, nisbatan yangi kirib kelgan, til sathiga endi-endi o'zlashayotgan so'zlarni muqobillashtirishni ancha samarali va istiqbolli harakat deb baholay olamiz. Avtobusni – ko'pkursi, radioni – ovoznigor deya, bundayin mujmal va biroz mantiqsiz ifodalar bilan jarayon istiqbolini shubha ostiga qo'yish va tilni milliyashtirish siyosatiga odamlarimiz ishonchini susaytirish o'rniga, ularni mantiqli va to'g'ri ishlab chiqilgan muqobil ifodalar bilan jarayonga jalb qilish va ushbu tilni milliyashtirish jarayonini bir milliy harakat sifatida

hamjihatlikda tashkil etish tilimiz oldidagi burchimiz, biz tilshunoslarning eng ustuvor vazifamiz, desak hech ham mubolag‘a bo‘lmaydi.

Yuqoridagi mulohazalarimiz bilan tilni milliylashtirish mutlaqo imkonsiz va yoki istiqboli so‘roq ostida turgan bir harakat deyish fikridan yiroqmiz. Shunchaki, tilni milliylashtirish uni majburiy bir tarzda izolyatsiyalash, uning o‘z foydalanuvchilariga lisoniy xilma-xillik va variativlikni taqdim eta olish salohiyatidan mahrum qilish evaziga bo‘lmasligi kerak deb hisoblaymiz.

Ya‘ni til genofondi qanchalik boy va turli-tuman bo‘lmasin, u muayyan vaqtlardan so‘ng til foydalanuvchilari tomonidan mazkur qo‘llanilayotgan til elementi sifatida, o‘sha tilga davrlar mobaynida turli tamoyillar asosida kirib, o‘rnashib qolgan, o‘z qatlamga aylanishga ulgurgan leksika sifatida qo‘llanila boshlashini (60 foizdan oshiqroq so‘zlari, aslida, boshqa tillarga mansub bo‘lgan ingliz tili¹⁰⁸ hamda qariyb teng yarmi arab va fors-tojik tillariga mansub, yoki mazkur tildagi unsurlar, qo‘shimcha va shu kabi boshqa quruvchi konstruksiyalar asosida shakllangan o‘zbek tili bunga yorqin misoldir) hisobga olgan holda, bu tabiiy jarayonga sun‘iy ravishda aralashishni, uni zo‘rma-zo‘raki, “burab chiqarilgan” va o‘sha mavjud tushunchani to‘laqonli ifodalab ham bera olmaydigan mujmal yasalmalar orqali milliylashtirishni u qadar to‘g‘ri harakat deb hisoblay olmaymiz.

Qaytaga tilimizning lug‘at boyligini o‘zlashgan so‘zlar hisobiga yana-da kengaytirishni, faqatgina bu yo‘lda “qanday bo‘lsa, shunday olib qo‘ya qoladigan tayyor iste‘molchi” yo‘lidan borishni emas, balki aniq qoida va tamoyillar asosida, keyinchalik imloda turli ikkilanish va farqliliklar keltirib chiqarmaydigan holatda o‘zlashtirishni tilimizning rivoji hamda taraqqiyoti uchun to‘g‘ri va manfaatli jarayon deb hisoblaymiz. Shuni ta‘kidlashimiz lozimki, bu mulohaza tilda mutlaq muqobili mavjud bo‘lgan, o‘sha tushuncha yoki holatni to‘laligicha ifodalab bera oladigan muqobillik (alternativlik) ka ega o‘zlashmalarga taalluqli emas.

Fikrlarimiz yakuni o‘laroq shuni aytmoqchimizki, tilni milliylashtirish bor so‘zlarga qanoat qilib, tildagi yot so‘zlarni majburan siqib chiqarish, ularning kirib kelishini sun‘iy ravishda to‘xtatish va yoki nazorat qilish hisobiga emas, balki muqobil ifodalarning mantiqli va to‘g‘ri shakllantirilishi hisobiga ro‘y beradi. Chunki har

¹⁰⁸ Ruzmetova G. “O‘zbek tilidagi inglizcha o‘zlashmali iboralar”. BMI. – Urganch: 2015, 20-b.

qancha jon kuydirilmasin, minglab soʻzlar uydirilmasin, ular isteʼmol qilinmas ekan, yot soʻzlardan tushunilish va talaffuzga koʻra afzal koʻrilmas ekan, harakat nolga tengligicha qolaveradi. Isteʼmolchida u yoki bu soʻzni tanlash huquqi doimo boʻlishi lozim. Shuningdek, rivojlangan til har qaysi holatda ham oʻz foydalanuvchisiga xilma-xil variantlarni taqdim qilish salohiyatiga ega lugʻat boyligiga ega boʻlishi kerak. Soʻzlarni qoʻllashda milliylik yoki zamonaga mos qulaylikni tanlash esa har bir isteʼmolchining oʻz shaxsiy tanlovi, yana ham toʻgʻrirogʻi, tafakkur saviyasi belgilab beradigan jihat boʻlib qolaveradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

I. Siyosiy adabiyotlar

1. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon hayot, demokratik O‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. – Toshkent: O‘zbekiston, 2017. – 484 b.
2. Mirziyoyev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat’iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo‘lishi kerak. – Toshkent: O‘zbekiston, 2018. – 104 b.
3. Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 29-yanvardagi 40-son qaroriga 2-ilova. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Atamalar komissiyasi to‘g‘risida NIZOM. <https://lex.uz/ru/docs/-4717157>

II. Ilmiy-nazariy adabiyotlar

O‘zbek tilida

1. Abdullayev F. “Til qanday rivojlanadi?”. Risola. – Toshkent: “Fan”. 1972, 24-33-b.
2. Baranov M. A, Sorokov A. S., Abduazimov A. A. “Umumiy tilshunoslik”. T., 1979.
3. Baymatova B. G “O‘zbek tilidagi inglizcha o‘zlashma so‘zlarning ma’no taraqqiyoti” Qarshi. 2014.
4. Berdiyev X, Xo‘jayev T, Yo‘ldoshev B. “Umumiy tilshunoslik. T. 1990.
5. Ermetova J, Bahodirova F. “Leksikologiya fanidan o‘quv uslubiy majmua” Urganch. 2014. 16-24-b.
6. Jomolxonov H. “Hozirgi o‘zbek adabiy tili” Toshkent “Talqin”. 2005.
7. Jomonov R. So‘z o‘zlashtirishdagi asosiy lisoniy omillar // O‘zbek tili va adabiyoti, 2014. –№ 5.
8. Jumaniyozov A. “O‘zbek tilidagi german tillari o‘zlashmalari”. Toshkent 1982.
9. Nurmanov A. “O‘zbek tilshunosligi tarixi” T., 2002.
10. Nurmonov A., Sobirov A., Qosimova N. va boshqalar. “Hozirgi o‘zbek adabiy tili”. Darslik. – Toshkent: “Ilm-ziyo”. 2013, 202-b.
11. Sayfullayev R., Mingleyev B., Boqiyeva G., Quranova M., Yunusova Z., Abuzalova M., “Hozirgi o‘zbek adabiy tili”. Toshkent-2009.

12. Sobirov A. “O‘zbek tilining leksik sathini sistemalar sistemasi tamoyili asosida tadqiq etish”. T., 2004.
13. Sobirov A. “O‘zbek tilining leksik sathini sistema sifatida tadqiq etish”. T., 2005.
14. Tursunov U., Muxtorov Sh., Rahmatullayev Sh. “Hozirgi o‘zbek adabiy tili”. Toshkent “O‘zbekiston”, 1992.
15. Usmanov S. “Umumiy tilshunoslik” T., 1972.
16. O‘zbek tilining izohli lug‘ati, ikkinchi jild. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot matabaa-ijodiy uyi. 2023.
17. O‘zbek tilining izohli lug‘ati, ikkinchi jild. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot matabaa-ijodiy uyi. 2023.
18. “O‘zbek tili leksikologiyasi”. Darslik. “Fan” nashriyoti. – Toshkent: 1981, – B.79-92.
19. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. /A.Madvaliev tahriri ostida. 5 jildli. 2-jild. M-harfi. –Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006.

Rus tilida

20. Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка: учебное пособие. /2-е издание, переработанное. – Москва: ФЛИНТА: Наука, 2012.
21. Брейтер М. А. Англицизмы в русском языке: история и перспективы. Пособие для иностранных студентов-русистов. Владивосток: Изд-во Диалог, 2011. – С. 33.
22. Боровков А. К., Изменения в области узбекской лектики и новый алфавит на основе русской графики. Известия УзФАН, № 7 1940.
23. Бородин. А.И. Число и мистика. – Донецк: Донбас, 1975. – 143 с.
24. Вартоломей Т.Т. Причины возникновения иноязычных заимствований в русском языке. Молодой ученый, 2022. №28 (423). – С. 199.
25. В.Н. Ярцева. Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред.. М.: Сов. энциклопедия, 1990. – С. 685.
26. Гинза Д.И. Английские заимствования в русском языке. Бюллетень науки и практики. № 4. 2017. – С. 304-307.

27. Дай И. “Заимствования в современном русском языке: история появления, причины, проблемы и примеры использования”/https://na-journal.ru/1-2023-filologiya-lingvistika/4138-zaimstvovaniya-v-sovremennom-russkom-yazyke-istoriya-poyavleniya-prichiny-problemy-i-primery-ispolzovaniya, – С. 1-2.

28. Крысин Л.П. Лексическое заимствование и калькирование в русском языке последних десятилетий. Вопросы языкознания. 2002. № 6. – С. 27-34.

29. Марузо Ж. Словарь лингвистических терминов: Пер. с фр./ Предисл. В.А.Звегинцева. М.: Едиториал УРСС, 2004. – С. 104.

30. Топоров В. Н. К семантике троичности. – Москва. 1979; Членов М. Л. Числовая символика и тайные союзы на Молуккских островах. – Москва. 1979. – 154 с.

31. Успенский Л. Слова о словах. – Москва. 1970. – 231 с.

Türk tilida

32. Doğan Aksan, Türkçenin Sözcükleri, Engin Yay., Ankara 1996. – S.126.

33. Zeynep Korkmaz, “Dilimizin Dünkü ve Bu Günkü Sorunları ve Çözüm Yolları”, Türk Dili Üzerine Araştırmalar, TDK Yay., Nu:629, C.1, Ankara 1995. – S. 868.

34. Zeynep Korkmaz, “Batı Kaynaklı Yabancı Kelimeler ve Dilimiz Üzerindeki Etkileri”, Türk Dili Üzerine Araştırmalar, TDK Yay., Nu:629, C.1, Ankara 1995. – S.948.

35. Ahmet Caferoğlu, Türk Dili Tarihi, Enderun Kitabevi, C. II, İstanbul 1984, s. 4. 5 Ağâh Sırrı Levend, Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri, TDK Yay., Ankara 1972. – S.72.

36. Ağâh Sırrı Levend, Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri, TDK Yay., Ankara 1972, – S.72.

37. Fatih Erbay. Türkçe sözlük’ün ilk ve son baskısındaki batı kökenli kelimelere dair. – S. 1-9.

38. Prof. Dr. Ahmet B. Ercilasun v.b.. Yabancı kelimelere karşılıklar. — Ankara. Türk Dil Kurumu, 1998. – S. 4-52.

III Dissertatsiya va avtoreferatlar

39. G. Ruzmetova. “O‘zbek tilidagi inglizcha o‘zlashmali iboralar”. BMI. – Urganch: 2015, 20-b.

40. Eshonkulov B. Hozirgi o‘zbek adabiy tilida arabcha lug‘aviy o‘zlashmalarning paradigmatic assimmetriyaga munosabati. Filol. fan. nomz. diss... avtroef. – Toshkent, 1996.

IV To‘plam va jurnallardagi maqolalar

41. Yo‘lchiyeva M., Abduxamidova S., Omonova M. Ingliz tilidan o‘zbek tiliga kirib kelgan bir necha neologizmlar tahlili. Maqola. CARJIS. Volume 2, Issue 1/ 2022. – B. 441.

42. Kosimova M. “The history of word borrowing process in the uzbek and english languages”// Proceedings of Online International Conference on Advances in Scientific Research and Developments Organized by Novateur Publications, Pune, Maharashtra, India. JournalNX- A Multidisciplinary Peer Reviewed Journal. ISSN: 2581-4230, Website: journalnx.com, August 8th, 2020, – P. 105.

43. Дай И. “Займствования в современном русском языке: история появления, причины, проблемы и примеры использования”/https://na-journal.ru/1-2023-filologiya-lingvistika/4138-zaimstvovaniya-v-sovremennom-russkom-yazyke-istoriya-poyavleniya-prichiny-problemy-i-primery-ispolzovaniya, – С. 1-2.

44. Kuvonov Z. Nemis tili lug‘ati tarkibidagi o‘zlashmalarning lingvistik va ekstralingvistik mohiyati// Central asian research journal for interdisciplinary studies (carjis). Google Scholar// www.carjis.org. ISSN:2181-2454. Universal Impact Factor(UIF) 2021:7.1.volume 1 issue 4/2021, – B.32.

45. Kuvonov Z. M. “Die vorteile und nachteile der online-bildung”. Academic research in educational sciences 2.CSP1 conference 2 (2021): – P. 478-481.

EKLER

ÖZBEKİSTAN CUMHURİYETİ
YÜKSEKÖĞRETİM, BİLİM VE YENİLİK BAKANLIĞI
TAŞKENT DEVLET ŞARKŞUNASLIK ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ BÖLÜMÜ

Telif hakkı kapsamında

UDK: 811.512.133:811.512.161:81'37

KBK: 81.2-3(5Uzb)(5Turk)

A-13

Abdullayeva Nurcahon Çoriyevna

**“BATI DİLLERİNDEN ALINAN YABANCI
KELİMELERE ALTERNATİF KARŞITLIKLAR
BULMA VE ALINAN KELİMELEİ DİLİN SÖZ
VARLIĞINA DAHİL ETME SORUNU ÖZBEK VE
TÜRK DİLLERİNİN ÖRNEĞİNDE”**

70230101 – Dil bilim (Türkçe)

Yüksek Lisans akademik derecesi için yazılmış

tezin

Özeti

Araştırma danışmanı:

G. Sh. Rixsiyeva

F.f.n., prof

Taşkent – 2024

Tez, Özbekistan Cumhuriyeti Yükseköğretim, bilim ve yenilik bakanlığı, Taşkent devlet şarkşunaslik üniversitesi, Türk Filolojisi Bölümü'nde tamamlandı.

Araştırma danışmanı:

**Rixsiyeva G.Sh. Filoloji bilimleri
adayı, profesör.**

İç incelemeçi:

**Sharasulova Sh. M. Filoloji bilimleri
adayı, doçent..**

Dış incelemeçi:

**Qurbonova M. Filoloji bilimleri
adayı, profesör.**

Bilimsel çalışma, Özbekistan Cumhuriyeti Yüksek Öğrenim, Bilim ve Yenilik Bakanlığı, Taşkent Devlet Şarkşunaslik Üniversitesi, Türk Filolojisi Bölümü'nde tartışıldı ve savunma için önerildi.

Bilimsel çalışmanın savunması Dilbilim (Doğu dilleri) devlet inceleme komisyonunun toplantısında yapılacak.

Yüksek lisans tezinin tam metni Özbekistan Cumhuriyeti Yüksek Öğrenim, Bilim ve Yenilik Bakanlığı Taşkent Devlet Şarkşunaslik Üniversitesi bilimsel kütüphanesinde bulunabilir.

Adres: Amir Temur caddesi, 20, Mirabad ilçesi, Taşkent şehri.

DAH Sekreteri:

Dj.Z.Djurayeva

GİRİŞ

Yüksek lisans tezi konusunun gerekçesi ve önemi, iki kardeş dil olarak kabul edilen Özbekçe ve Türkçenin sözcük düzeyindeki yabancı kelimeler, onların dile erişim ve edinim ilkeleri karşılaştırmalı araştırma yöntemiyle araştırılmaktadır. Batı dilinden gelen ve bu iki dilin söz varlığı düzeyine yerleşen "yabancı" kelimeler, dildeki önemi, dilin gelişimindeki olumlu ve olumsuz yönleri ele alınmıştır. Yabancı kelimelerin dilin iç imkanlarına yani dilin millileşme sürecine bakış açısına göre alternatifleştirilmesi ve bu yolda mevcut sorunlar ve engeller analiz edilmektedir.

Özbek dilinde bugüne kadar nispeten az çalışılan bu alan, yani yabancı kelimeler ve bunların dilin iç imkanlarına göre alternatifleri, bunların dilin söz varlığına dahil edilmesi sorunu, örnekler üzerinden incelenmiştir. Yabancı dil sayısı ve ayrıca Türk dilinin deneyimi ve Özbek dili ile karşılaştırmalı olarak araştırılmaktadır. Dildeki yabancı kelimelerin alternatifleştirilmesi, dilin zorla izolasyonu, dilin küreselleşmesinin durdurulması veya kontrol edilmesi, dilin yapay olarak "çıkarılmış" karmaşık ifadelerle zorla millileştirilmesi, kalıplaştırılması ve sınırlandırılması pahasına olmamalıdır. Sert ve biraz da eleştirel bir konumdan gelen kişisel görüş ve yorumlar ifade ediliyor.

Tezde "İç alternatifler" ve "milli karşılıklar" başlıkları altında yabancı kelimelere eşdeğer kelimeler verilmesi önerildi. Yabancı kelimelerin dildeki durumunun belirlenerek dilin söz varlığına dahil edilmesinin gerekliliği de vurgulanmaktadır. Bugün Özbek dil biliminin karşı karşıya olduğu en önemli görevlerden biri, bunların ediniminde birleşik bir ilkenin geliştirilmesi ve alıntı kelimelerin ve bunlara eşdeğer alternatif ifadelerin yazılış ve açıklayıcı sözlüklerinin oluşturulması gerektiği vurgulanmakta, pratik önerilere yer verilmektedir.

Araştırma nesnesi: Konu kapsamına bağlı olarak yüksek lisans tezinin nesnesi, yabancı kelimeler ve mukabil ifadeler (alternatifler), yabancı dil edinim yöntem ve ilkeleri, dilin iç yeteneklerine dayalı alternatif kelimeler ve çeşitli dil öğrenme süreçlerini bulmaktır.

Araştırmanın amacı ve görevleri. Araştırmanın amacı Batı dillerinden alınan kelimelere Özbek ve Türk dilleri düzeyinde alternatif ifadeler bulmak ve bunların dilin söz varlığına dahil edilmesi konusunu incelemektir.

Araştırmanın görevleri:

1. Özbek ve Türk dillerinin sözcük düzeyinde aktif olarak kullanılan Batı dilinden alınmış sözcüklerin (yabancı sözcüklerin) bulunması. (Kaynaklar çağdaş basın, internet yayınları ile Özbekçe ve Türkçe dillerinin en son imla ve açıklayıcı sözlükleridir). Öğrenme süreçlerinin analizi.

2. Seçilen yabancı kelimelerin sözcüksel-morfolojik analizi. Telaffuzlarına, kullanımlarına ve dil dışı faktörlere (kültürel, sosyo-psikolojik vb.) göre avantajlarını ve önceliklerini incelemek ve araştırmak.

3. Karşılaştırmalı olarak çalışılan Özbek ve Türk dillerindeki bu yabancı kelimelerin alternatiflerini bulmak (bunda "terimlerin millileştirilmesi", "dilini saflaştırılması" isimleri altında farklı yıllarda gerçekleşen süreçler) yabancı kelimelerden" ve bunda elde edilen "sonuçları" ana araç (araç) olarak alıp karşılaştırır.

4. Aynı yabancı kelimelerin iki dilde yapı ve anlam benzerlikleri ve farklılıkları ile önerilen (veya tarafımızca önerilen) alternatif ifadelerinin, anlama ve telaffuz açısından avantaj ve kolaylıklarının (alternatifleriyle karşılaştırıldığında) karşılaştırmalı analizi karşı dilde) ;

5. Analize dayanarak, her iki dil için aynı olan veya genel olarak anlaşılabilir (elbette yazım ve telaffuzdaki koşullu farklılıklar hariç) alternatif kelimelerden oluşan bir sözlük oluşturmak (Batı dilinden alınan kelimelere ulusal muhalefet); ve bundan sonraki bilimsel faaliyetlerimizde bu yüksek lisans tezi ve bu sözlüğe dayalı bilimsel-metotlu bir rehber (kılavuz) oluşturmak için gerekli temeli oluşturmaktır.

Araştırmanın bilimsel yeniliği. Öncelikle bu ustanın çalışmasının bilimsel ve pratik öneminin çok yerinde olduğunu bir kez daha vurgulamak isteriz. Şu ana kadar konuyla ilgili pek çok literatür incelendi ve analiz edildi. Nispeten yakın zamanlarda yazılmış, hatta yabancı yayınlarda yayınlanmış düzinelerce makale ve özet gözden geçirildi. Son yıllarda alanda önemli değişikliklerin ve yeni araştırma çalışmalarının gerçekleşmediği sonucuna varılmıştır.

Bilimsel araştırma adı altında yayınlanan makaleler esas olarak alıntı kelimelerin teorik yönlerini açıklamaya adanmıştır; burada alıntı kelimeler, neologizmler, ara sıra kullanımlar da dahil olmak üzere alıntı kelimelerin pratik çalışması, bunların dil düzeyine asimilasyon ve özümseme düzeylerinin arttığı tespit edilmiştir. incelenmemiş ve kapsamlı bir şekilde analiz edilmemiştir;

Dil düzeyine giren bu tür kelimelerin edinim ilkeleri, dil kullanıcıları tarafından kullanımına ilişkin öncelikler ve bunlara neden olan dilsel ve sosyo-psikolojik faktörler konusunda halen yapılması gereken birçok çalışmanın olduğu görülmüştür.

Çalışmadaki temel yenilik, ulusal dilimizin ve Türk dilinin söz varlığındaki karşılaştırmalı kelimelerin tamamen farklı bir bakış açısıyla derinlemesine incelenmesi, kelimelerin dilin iç yeteneklerine göre incelenmesi ve değiştirilmesi süreci ile bazı öneri ve önerilerdir. bunlara dayalı olarak öneriler geliştirilmiştir.

Yabancı kelimeler ve asimilasyona uğrayan kelimeler hakkında bilimsel-teorik bilgiler verilmenin yanı sıra dilimizin söz varlığını ve anlatım gücünü arttıran önemli bir sözlükbilimsel araç olduğu somut örneklerle dayanarak araştırılmıştır.

Ayrıca, yeni çağın giderek dile hakim olan yabancı kelimelerinin yerini alması için farklı dönemlerin çabaları ve edinilen deneyimlerden yola çıkarak pratik öneriler ve gelişmelere yer verilmiştir. Bu tezin yazım sürecindeki ön yorumlar, pratik öneriler ve gelişmelerin yanı sıra hayal gücü, anlayış, düşünce ve kişisel çıkarımlar

bugüne kadar yayınlanan uluslararası ve cumhuriyetçi bilimsel makalelerde bilim adamlarının dikkatine sunulmuştur.

Araştırmanın ana konuları ve hipotezleri. Özbek ve Türk dilleri için nispeten yeni terimlere, asimilasyonun eşiğindeki yeni kelimelere, dilin zorla millileştirilmesine, estetik görünümüne ve etkileyiciliğine zarar verilmemesi, sözcük çeşitliliğinin yapay yaratımlarla yerine alternatifler bulunması, Kullanıcısına rahat ve zengin bir kelime düzeyi sağlama potansiyeline sahip olması gerektiği konusunda sağlam bir duruş sergileyen, dilsel değişkenliğe sahip, kişisel görüş ve düşüncelerimize dayanarak, hem temel hem de uygulamaya yönelik önerilerin yer aldığı karşılaştırmalı bir araştırma çalışması yürütmektir.

Araştırma konusuna ilişkin literatür taraması. Bu araştırma sırasında özellikle aşağıdaki bilim insanları: V.N.Yarseva¹⁰⁹, Maruzo Jyul¹¹⁰, M.A.Brayter¹¹¹, L.P. Krisin¹¹², T.T.Vartolomey¹¹³, D.I.Ginza¹¹⁴, F.Miklozix¹¹⁵, K.Xeller¹¹⁶, A.Jumaniyozov¹¹⁷, M.Mukarramov¹¹⁸, I.Qo‘chqortoyev¹¹⁹, F.Abdullayev¹²⁰, Sh. Shoabdurahmonov¹²¹, G‘.Abdurahmonov¹²², A.Nurmonov, A. Sobirov, N. Qosimova va b. ka.¹²³, D.Aksan¹²⁴, Z.Korkmaz¹²⁵¹²⁶, A. Jafero‘g‘li¹²⁷, A.S.Levend¹²⁸ ve

¹⁰⁹ В.Н. Ярцева. Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред.. М.: Сов. энциклопедия, 1990. – С. 685.

¹¹⁰ Марузо Ж. Словарь лингвистических терминов: Пер. с фр./ Предисл.В.А.Звегинцева. М.: Едиториал УРСС, 2004. – С. 104.

¹¹¹ Брейтер М. А. Англицизмы в русском языке: история и перспективы. Пособие для иностранных студентов-русистов. Владивосток: Изд-во Диалог, 2011. – С. 423.

¹¹² Крысин Л.П. Лексическое заимствование и калькирование в русском языке последних десятилетий. Вопросы языкознания. 2002. № 6. – С. 340.

¹¹³ Вартоломей Т.Т. Причины возникновения иноязычных заимствований в русском языке. Молодой ученый, 2022. №28 (423). – С. 199.

¹¹⁴ Гинза Д.И. Английские заимствования в русском языке. Бюллетень науки и практики. № 4. 2017. – С. 304-307.

¹¹⁵ Miklosich F. Uber Fremdworter. Archiv f ur slavische Philologie 1888 /11s. – P. 108.

¹¹⁶ Xeller K. Das Fremdwort in der deutschen sprache der Gegenwart. Leipzig 1966. – B. 260.

¹¹⁷ Jumaniyozov A. “O‘zbek tilidagi german tillari o‘zlashmalari”. Toshkent: 1982. – B. 144.

¹¹⁸ Mukarramov M. Badiiy stilda o‘zlashmagan so‘zlarning qo‘llanilishi “O‘zbek tili va adabiyoti” 1979, 4-son. – B. 16.

¹¹⁹ Qo‘chqortoyev I. O‘zbek tili leksik semasiologiyasi va uning aktual masalalari - “O‘zbek tili va adabiyoti” 1982, 6-son. – B. 244.

¹²⁰ Abdullayev F. Til qanday rivojlanadi?. Risola. – Toshkent: “Fan”. 1972. – B. 460.

¹²¹ Shoabdurahmonov Sh. O‘zbekistonda tilshunoslikni rivojlantirishning aktual muammolari - “O‘zbek tili va adabiyoti” 1982, 5-son. – B. 284.

¹²² Abdurahmonov G‘. “Muammolar hali ko‘p”. Maqola. “Sovet O‘zbekistoni gazetasi”. – Toshkent: 1990-yil 4-dekabr, 277-son. – B. 1-6.

¹²³ Nurmonov A., A. Sobirov A., N. Qosimova N. va b. qa.. “Hozirgi o‘zbek adabiy tili”. Darslik. – Toshkent: “Ilm-ziyo”. 2013. – B. 202.

¹²⁴ Doğan Aksan, Türkçenin Sözcük Varlığı, Engin Yay., Ankara 1996. – S.126.

¹²⁵ Zeynep Korkmaz, “Dilimizin Dünkü ve Bu Günkü Sorunları ve Çözüm Yolları”, Türk Dili Üzerine Araştırmalar, TDK Yay., Nu:629, C.1, Ankara 1995. – S. 868.

¹²⁶ Zeynep Korkmaz, “Batı Kaynaklı Yabancı Kelimeler ve Dilimiz Üzerindeki Etkileri”, Türk Dili Üzerine Araştırmalar, TDK Yay., Nu:629, C.1, Ankara 1995. – S.948.

¹²⁷ Ahmet Caferoğlu, Türk Dili Tarihi, Enderun Kitabevi, C. II, İstanbul 1984, s. 4. 5 Ağah Sırrı Levend, Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri, TDK Yay., Ankara 1972. – S.72.

¹²⁸ Ağah Sırrı Levend, Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri, TDK Yay., Ankara 1972, – S.72.

diğerleri eğitim kılavuzlarına, ders kitaplarına ve monografilere, ayrıca, Fatih Erbay¹²⁹, M.Yo‘lchiyeva, S.Abduxamidova, M.Omonova¹³⁰, M.Kosimova¹³¹, I.Day¹³², Z.Kuvonov¹³³⁻¹³⁴ başkalarının makaleleri ve tezleri, Özbek ve Türk dillerinin imla ve açıklayıcı sözlüğü¹³⁵ ve alanla ilgili metodolojik kılavuzlar¹³⁶ ele alındı. Yabancı kelimelerin ve bunların eşdeğer alternatif ifadelerinin yer aldığı farklı yıllara ait elektronik ve basılı medya yayınları analiz edilmiştir.

Araştırmada kullanılan metodolojinin açıklaması. Bu çalışmada tümevarımsal, istatistiksel, karşılaştırmalı ve analitik yöntemler kullanılmıştır. "Türkçe-Özbekçe Açıklamalı Sözlük" (2018) ve 6 ciltlik "Özbek Dili Açıklamalı Sözlük" (2023)'te yer alan batı dilinden yabancı kelimeler¹³⁷, yaşayan dilimizden ve süreli basın yayınlarımızdan bazı örnekler toplanarak morfolojik ve anlamsal açıdan analiz edilmiştir. Yabancı kelimeleri bulma, toplama, tasnif etme (sınıflandırma) çalışmasında dil biliminde bugüne kadar yapılan teorik bilgiler temel alınarak soruna tümdengelimci bir yaklaşım benimsenmiş, morfolojik, sözdizimsel ve anlamsal olarak tümevarım yöntemi kullanılmıştır. toplanan yabancı kelimelerin basitten karmaşığa, özelden genele doğru analizine geçilmiş ve uygulamalı örneklere dayalı olarak kişisel (teorik) görüşler ifade edilmiştir.

Araştırma sonuçlarının teorik ve pratik önemi. Şu ana kadar konuyla ilgili bilimsel çalışmalar derinlemesine incelenmemiş ve özellikleri dallanmış bir şekilde araştırılmamış, ödünç alınan kelimelerin ne zaman kabul edileceği ve ne zaman alternatif edileceği konusunda net olarak geliştirilmiş bir yöntem, prensip, bilimsel hipotez ve gelişmeler bulunmamaktadır. Bir alternatif bulmak, üstelik iki kardeş dil arasında henüz mevcut bir ilişki bulunmadığından, karşılaştırmalı araştırmalar açısından büyük bilimsel ve pratik öneme sahip olduğu görülebilir.

¹²⁹ Fatih Erbay. Türkçe sözlük'ün ilk ve son baskısındaki batı kökenli kelimelere dair. – S. 1-9.

¹³⁰ Yo‘lchiyeva M., Abduxamidova S., Omonova M. Ingliz tilidan o‘zbek tiliga kirib kelgan bir necha neologizmlar tahlili. Maqola. CARJIS. Volume 2, Issue 1/ 2022. – B. 441.

¹³¹ Kosimova M. "The history of word borrowing process in the uzbek and english languages"// Proceedings of Online International Conference on Advances in Scientific Research and Developments Organized by Novateur Publications, Pune, Maharashtra, India. JournalNX- A Multidisciplinary Peer Reviewed Journal. ISSN: 2581-4230, Website: journalnx.com, August 8th, 2020, – P. 105.

¹³² Дай И. "Займствования в современном русском языке: история появления, причины, проблемы и примеры использования"//<https://na-journal.ru/1-2023-filologiya-lingvistika/4138-zaimstvovaniya-v-sovremennom-russkom-yazyke-istoriya-poyavleniya-prichiny-problemy-i-primery-ispolzovaniya>, – C. 1-8.

¹³³ Kuvonov Z. Nemis tili lug‘ati tarkibidagi o‘zlashmalarning lingvistik va ekstralingvistik mohiyati// Central asian research journal for interdisciplinary studies (carjis). Google Scholar// www.carjis.org. ISSN:2181-2454. Universal Impact Factor(UIF) 2021:7.1.volume 1 issue 4/2021, – B.32-44.

¹³⁴ Kuvonov Z. M. "Die vorteile und nachteile der online-bildung". Academic research in educational sciences 2.CSP1 conference 2 (2021): – P. 478-481.

¹³⁵ O‘zbek tilining izohli lug‘ati, ikkinchi jild. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot matabaa-ijodiy uyi. 2023.

¹³⁶ "O‘zbek tili leksikologiyasi". Darslik. "Fan" nashriyoti. – Toshkent: 1981, – B.468.

¹³⁷ Muallif izohi: Bunda asosan til sathiga nisbatan yangi davrlarda kirib kelib o‘zlashayotgan so‘zlar tadqiqot obyektı sifatida tanlab olindi.

İş yapısının tanımı. Bu yüksek lisans tezi giriş, ana bölüm, dört bölüm, on iki paragraf, bir özet, bir ek ve bir referans listesinden oluşmaktadır. Tezin toplam hacmi 114 sayfadır.

TEZİN ANA İÇERİĞİ

Tezin ilk bölümü "Dünya dilbiliminde yabancı kelimeler konusu. Dil ediniminin kural ve ilkeleri" olup, üç bölümden oluşmaktadır.

1.1. Benimsenen kelimeler kavramının tanımı. Özü ve önemi;

1.2. Uluslararası dillerde edinilen kelimeler ve edinilme ilkeleri;

1.3. Türkçeden başta Rusça olmak üzere yabancı dillere uyarlanan kelimeler ve uyarlama ilkeleri;

Bu bölümde aşağıdaki noktalara değinilmektedir. Özellikle:

"Özbek dilinin sözlükbilimi" kitabında ünlü dilbilimcilerden L.P. Krisin, N.M. Shansky, A.V. Kalinin, M.I. Fomina, V.V. Akulenko ve N. Sharopov'un eserlerinden yola çıkarak kelime edinimi kavramı şu şekilde tanımlanmaktadır: "Edinim, belirli dil öğelerinin bir dilden diğerine aktarılmasıdır." M. D. Stepanov ve I. I. Chernyshev, bir kelimenin bir dilden başka bir dile girişini, asimilasyonlarının sonucunu ve bu sürecin genel kümesini kelimelerin asimilasyonu olarak anlıyorlar. Yabancı dilden gelen her yeni kelimenin doğal olarak edinildiği dilin fonetik, imla ve gramer sürecinden geçtiği bilinmektedir. Bu durumda sözcük, öğrenildiği dilin okuma, yazma ve yapı bakımından belirli yasalarının etkisiyle bir dizi değişikliğe uğrar ve bir bakıma kabul edilen dil sisteminin ve doğanın yasalarına uymak zorunda kalır. Bu dilin bir dereceye kadar Bu durumda edinilen kelimeler gerçek olanlardan farklı olabilir, telaffuzları ve yazılışları tamamen farklı olabilir. Özbek dil biliminde bu özellikler farklı şekilde sınıflandırılmıştır. Kaynaklara göre kelime edinimi sürecinde şu 7 özelliğin ortaya çıkması gerekmektedir:

1. Ödünç alınan kelimenin onu benimseyen dilin pratik yazılı özelliklerine uyarlanması.

2. Yabancı sözcüğün edinildiği dilin gramer sınıflarına ve kategorilerine uygunluk.

3. Ana dilde kelimenin fonetik olarak yeniden oluşturulması.

4. Yabancı bir kelimenin ana dile dilbilgisel olarak asimilasyonu.

5. Yabancı kelimenin alıcı dilin kelime yapım sistemine aktif katılımı.

6. Yabancı bir kelimenin ana dil tarafından anlamsal olarak özümsemesi:

a) ödünç alınan kelimenin anlamı açık olmalıdır;

b) Benimsenen kelimenin anlamının onu benimseyen dilde farklılaşması.

7. Yabancı bir kelimenin alındığı dilde sürekli kullanılması gerekmektedir.

Özbek dilinin sözlükbilimi (1981 baskısı) kitabında yazarlar, bir kelimenin hedef dile girebilmesi, yani o dile asimile edilebilmesi için aşağıdaki özellikleri göstermesi gerektiğini söylüyorlar.

Bunlar:

1. Benimsenen kelime, alıcı dilin yasalarına uyar.
2. Kelime, alıcı dilin sözcüksel-anlamsal sistemine bağlanır ve onun tarafından emilir.
3. Ödünç alınan kelime kişinin kendi sözü kadar doğal ve açıktır, bundan şüphe duyma, başka kelimelerle karıştırma tehlikesi yoktur.
4. Bir kelime, alıcı dile sahip olan kişilere kendi kelimesi gibi görünür. Yabancı bir unsur olduğu fark edilmiyor.
5. Bir kelime içselleştirildikten sonra dilden hızlı bir şekilde çıkması pek olası değildir. Böyle bir kelimenin “gereksizliği”, dilden “çıkarılması” vb. gibi uygunsuz tartışmalar yapılmayacaktır.

Ayrıca uluslararası dil olarak kabul edilen İngilizce, Almanca ve Rusçadaki alıntı kelimeler ve bunların araştırmaları ile Türk dillerinden yabancı dillere, özellikle de Rusçaya alınan kelimeler hakkında detaylı bilgi verilmektedir. Özellikle:

M.A. Breiter araştırmasında yabancı dillerden alınan kelimelerin ortaya çıkmasının nedenlerine şu şekilde dikkat çekiyor:

- Rusça'da yeni bir konsept için bir ismin bulunmaması (yeni gerçeklik): sponsor, özet, üst model vb.;
- Rus dilinin bilişsel temelinde uygun ismin bulunmaması: marka, tarayıcı, dizüstü bilgisayar vb.;
- stilistik bir etki sağlama ihtiyacı;
- daha önce zamirlerle ifade edilen kavramın (kavramın) yeni bir yabancı dil kelimesiyle değiştirilmesi: derecelendirme - şirketin belirli bir tür listesindeki yeri.

LP Krisin, kelime ediniminin bir takım dış ve iç nedenlerden dolayı gerçekleşen karmaşık bir süreç olduğunu söylüyor. Bilim adamı, farklı halklar arasındaki yakın sosyo-ekonomik, politik ve kültürel ilişkileri dışsal bir neden olarak gösteriyor.

LP Krisin, yabancı dilden alınan kelimelerin ortaya çıkmasının iç nedenlerini şu şekilde açıklıyor:

- kavramı açıklığa kavuşturmak, anlamsal nüansları ayırt etmek, kavramın anlamsal yapısını basitleştirmek;
- hedef dilde yapısal olarak benzer kelimelerin varlığı;

□ İfade edilen kavramın bölünmezliği ile göstergenin bölünmezliğine uyum sağlama eğilimi.

Rus dilinde ilk yabancı kelimeler VIII-XII yüzyıllarda Slav olmayan dillerden, özellikle İskandinav dilinden (*вира, ябеда, клеймо, тиун, варяг, кнут, канерство*), Finno-Ugric (*навага, салака, акула, сиг, пурга, пельмени*) dile girdi. Bu yabancı kelimelerin çoğu denizcilik, balıkçılık ve ticari ilişkilerin yanı sıra kuzey halklarının yaşamının kendine özgü özellikleriyle ilgiliydi ve dönemin sosyal ve kültürel yaşamını doğrudan yansıtıyordu.

Altın Orda döneminin etkisi, Türkçe kelimelerin Rus diline hızla girmesine katkıda bulunmuştur: özellikle *тюрьма, хан, башка, казна, караул* vb. sözler geldi. Türkçe kelimelerin çoğu Rus diline o kadar girmiştir ki, bugün bile yabancı kelime sayılmaz.

Pan-Slav birliği döneminde Yunan dilinden (gresizm) kelimeler aktif olarak Rus diline girmeye başladı. Böylece ev eşyalarının bazı isimleri: *скатерть, фонарь, тетрадь, сахар*; dini kelimeler: *лампада, демон, икона, ангел, епископ* vb.; bazı bilimsel terimler: *грамматика, алфавит, философия, математика, диалект* vb.; Hayvan ve bitki isimleri: *свёкла, фасоль, буйвол* ve benzeri kelimeler Yunancadan türetilmiştir. Daha sonra Yunancadan alınan yabancı kelimeler ağırlıklı olarak bilim ve sanat alanında (*логика, комедия, аналогия, хорея, психология, лексикон* vb.) kullanılmaya başlanmıştır.

Daha sonraki dönemlerde Latince kelimelerin (Latinizmler) Rus dili üzerinde büyük etkisi olmuştur. Latince kelimelerin Rus diline nüfuz ettiği 17. yüzyıldan beri kaydedilmiştir. Latinizmlerin çoğu yaşamın hukuki, politik ve tıbbi alanlarıyla ilgiliydi: *диктатура, республика, революция, конституция, зоология, медицина* ve diğerleri.

Yukarıda da belirtildiği gibi sözcük edinimi, başka bir dilden sözcük almak, kendi dilindeki sözcükleri yabancı kalıplara göre oluşturmak ya da var olan sözcüklerin anlamlarını değiştirmekten oluşur. Bugün 500-600.000 kelimededen oluşan Almanca kelime dağarcığının tamamı yaklaşık 150.000 adet ödünç alınmış kelime içermektedir, yani her üç Almanca kelimedenden en az biri yabancı kelimedir.

Tezin ikinci bölümü

"Özbek ve Türk dil biliminde yabancı kelimelerin yeri, kelime edinimindeki kural ve esaslar" isimli çalışma 4 bölümden oluşmaktadır.

2.1. Özbek dilinde kelime edinimi meselesi ve incelenmesi;

2.2. Özbek dil biliminde yabancı kelimelerin sınıflandırılması;

2.3. Özbek dilinde kelime ediniminin özellikleri;

2.4. Türkçe sözlüğün ilk ve son baskılarında Batı dilinden alınan kelimelerin incelenmesi.

Sözlükler, kelime hazinesinin zenginliği nedeniyle milletin yansımasıdır. Çünkü bu sözler o insanın yaşam tarzı, düşüncesi ve diğer insanlarla olan ilişkileri hakkında bilgi vermektedir. Türk dili, uzun tarihi geçmişi boyunca iletişim kurduğu halklarla kelime alışverişinde bulunmuştur. Bu kelime alışverişinin en net görüldüğü eserler elbette sözlüklerdir. Bu gerçekten yola çıkarak bu çalışmamızda Türk Dil Kurumu'nun 1945 yılında yayınladığı "Türkçe Sözlük"ün ilk baskısı ve son baskısından yola çıkarak söz konusu yıllar ve öncesinde Türkçeye giren yabancı kelimelerin durumunu incelemeye çalıştık. 1998 yılında. Bunu yaparken Türkçe Sözlük kitabının her iki basımındaki kelime sayısını da çıkarttık ve bu kelimeleri üç gruba ayırdık: İlk baskıda Batılı kelimeler, her iki baskıda Batılı kelimeler ve son baskıda Batılı kelimeler ve sonuçları. Batılı kelimelerin benimsenmesi üzerine elde edilen bilgileri, Türkçeye giriş dönemlerini ve türlerini ortaya koymaya çalıştık.

Türk dili sözlüğündeki yabancı kelimeler "seyri":

Bilindiği gibi Türkçeye yabancı kelime girişi bir hayli geçmişe dayanmaktadır. Türk dilinin ilk yazılı belgeleri olan Orhun Abidelerinde dilimize girmiş sadece birkaç yabancı kelimeye rastlarız. Bu dönemde Türk diline Çince'den *kunçuy 'prens', señün 'general', totok 'askerî vali', taluy 'deniz'* gibi kelimeler girmiştir. Bu kelimeler arasında bazı yer adları da bulunmaktadır.¹³⁸ Uygur Türkçesi döneminde dilimize giren yabancı kelimelerin sayısındaki artışı, Türklerin kabul ettikleri yeni dinin etkisiyle gelişen tercüme edebiyatına bağlayabiliriz. Zeynep Korkmaz, "Uygur Türklerinin kabullendikleri Budizm, Manihaizm, Brahmanizm ve Nesturilik gibi dinler, Türkçeye bu dinlerin giriş yollarına göre Sanskrit, Sogot, Çin ve Tibet dillerinden bir hayli yabancı kelime ve terimin girmesine, dolayısıyla dilde yabancı kelimeler sorununa yol açmıştır"¹³⁹ demektedir.

Yukarıda belirttiğimiz genel sebeplerle Uygur döneminde dilimize girmeye başlayan yabancı kelimeler sonraları da sayıca artarak devam etmiştir. Orta Türkçe döneminde benimsenen dinin etkisiyle Türk diline yoğun bir şekilde Arapça kelimeler girmiş; fakat bu kelimelere karşılık bulma veya bu kelimeleri Türkçeleştirme kaygısı güdülmemiştir. Karma medeniyetin etkisi altında kalan ve yeni oluşmaya başlayan sahanın yazı ve edebî dili, başlangıçta hafifçe yabancı dil tesirine uğramıştır. Bu baskı bilhassa Karahanlı devleti içinde kalıntısı bulunan İran dili ve edebiyatı tarafından gelmiştir. Bu edebiyat, aynı zamanda ve dolayısıyla, hem Karluk-Uygur Türkçesinin, yani Doğu Türkçesinin hem de sonraları Harezmdede tutunan Oğuz-Kıpçak Türkçesinin kuruluşunda da etkili olmuştur. Bu yüzden her iki (Karluk-Uygur, Oğuz-Kıpçak) edebiyatın yapısında Arap ve Fars dillerinin kelime ve kurallarına rastlanmaktadır.¹⁴⁰

¹³⁸ 1972. s.80. 2 Doğan Aksan, Türkçenin Sözvarlığı, Engin Yay., Ankara 1996, s.126.

¹³⁹ Zeynep Korkmaz, "Dilimizin Dünkü ve Bu Günlük Sorunları ve Çözüm Yolları", Türk Dili Üzerine Araştırmalar, TDK Yay., Nu:629, C.1, Ankara 1995, s. 868.

¹⁴⁰ Ahmet Caferoğlu, Türk Dili Tarihi, Enderun Kitabevi, C. II, İstanbul 1984. – S. 4.

18. yüzyılda ise Avrupa ile siyasal ilişkilerin yoğunlaşması Avrupa dillerinden dilimize kelime girmesine yol açar. Sait Paşa, Gazeteci Lisanı adlı eserinde Batıdan alınan ilk kelimenin, 1789 savaşından sonraki barış görüşmelerinde kayda geçirilen “statuquo” kelimesinin olduğunu kaydeder. Sait Paşa yine aynı eserde, “statuquo” kelimesinden 50 yıl sonra “politique” ve “diplomatie” kelimeleriyle birlikte maliyeye ilgili “empirant” ve “avance” gibi kelimelerin Türk diline girdiğini belirtir.¹⁴¹

Tanzimat hareketiyle kültürde başlayan başkalaşım doğal olarak eğitimde de kendini göstermiştir. Bu dönemde başlayan yabancı dille eğitim problemi günümüzde de devam etmektedir. O dönemde Fransızca eğitim veren Mekteb-i Tıbbiye, daha sonraları Türkçe eğitime döndüğünde iki sonuç ortaya çıkmıştır : İlki Türk gençleri akın akın Tıbbiyeye girerek hem parlak bir başarı elde etmişler, hem de memleket bu gençlerden yararlanmıştı. İkincisi bilim terimlerinin Türkçeye çevrilme zorunluluğu görüldüğünden, o zamana kadar tıp dili olmayan Türkçenin tıp dili olabileceği görülmüştür.¹⁴² Ancak daha sonraki yıllarda da yabancı dille eğitim devam etmiştir. 1950 yılında NATO’ya girişimizle başlayan, 1980’li yıllarda büyük ivme kazanan ve bizzat devlet eliyle başlatılan Fransızca yerine İngilizce; Fransız kültürü yerine İngiliz kültürünü benimsenme fikri; Türk dili için pahalıya mal olmuştur. Bu tarihten itibaren İngilizcenin ve İngiliz-Amerikan kültürünün topyekûn bir hücumuna uğrayan Türkçemiz, yeni bir emperyalizmin ve onun dilinin karşısında – her zaman olduğu gibi - savunmasız bırakılmıştır.

Türkçenin bünyesine aldığı yabancı kelime oranları dönemlere göre değişmektedir. Doğan Aksan, Uygurlardan günümüze gelen metinlerde Çin, Sogot, Sanskrit dilleri gibi birçok yabancı dilden Türkçeye giren kelimelerin oranını %2 ile %5 arasında göstermektedir. Yine 11. yüzyıla ait Kutadgu Bilig’de bu oran %1,9 dolayındadır. Kutadgu Bilig’den 150-200 yıl sonra yazıldığı anlaşılan Atebetü’l-Hakayık’ta yabancı kelime oranının yükseldiğini ve %20’ye, bazı yerlerde %26’ya çıktığını görüyoruz. Eski Anadolu Türkçesine gelindiğinde ise yabancı kelime oranları Yunus Emre’de %13, Aşık Paşa’nın Garibnâmesi’nde %20, Ahmet Fakih’in Çarhnâmesi’nde %28’dir. 15. yüzyıl sonları ve 16. yüzyılın başlarında başlayan Yeni Türkçe döneminde Arapça ve Farsça kelimeler Türk dilinde ağırlık kazanmıştır. Bu dönemde yabancı kelimeler Bâkî’de %65, Nef’î’de %60 ve Nâbî’de %54’e yükselir. Tanzimat döneminde ise Namık Kemal’de %62, Şemsettin Sami’de %64, Ahmet Mithat’ta %57 düzeyindedir. Bu oranlar 1965’e kadar %25’e düşmüştür.¹⁴³

‘Türkçe Sözlük’ün ilk ve son baskısını esas alarak Batı kökenli bazı alıntı kelimelerle ilgili sayıları verecek olursak, aşağıdaki durumla karşılaşırız:

¹⁴¹ Ağâh Sırrı Levend, Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri, TDK Yay., Ankara, 1972. – S.72.

¹⁴² Celal Nuri İleri, Dil ve Edebiyat Yazıları, (Haz. Dr.Recep DUYMAZ), Kitabevi Yay., İstanbul 1995. – S.96-97

¹⁴³ Doğan Aksan, age. – S.126-130.

	1945 baskısı	1998 baskısı
Fransızca:	1092	4551
Yunanca:	779	344
İngilizce:	115	418
Almanca:	20	79
Rusça:	13	36

Tezin üçüncü bölümü "Dilin iç yeteneklerine göre (Özbekçe ve Türkçe için) benimsenen kelimelere alternatif karşılık bulma" başlıklı çalışma 3 bölümden oluşmaktadır.

3.1. Özbekistan'da benimsenen kelimelere alternatif ifadeler bulunmaya çalışıldı. Terminoloji Komitesinin faaliyeti ve sonuçları;

3.2. Türk Dil Kurumu'nun (Türk Dil Kurumu) Türkiye'de benimsenen (yabancı) kelimelere alternatif ifadeler bulmak amacıyla gerçekleştirdiği eylem ve reformlar;

3.3. Özbek ve Türk dillerinde dil millileştirme sürecinin beklentileri ve sorunları.

26 Aralık 1989 tarihinde Özbekistan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu'nun emriyle Bakanlar Kurulu'na bağlı olarak kurulan ve 2003 yılına kadar faaliyet gösteren Cumhuriyet Terminoloji Komitesi¹⁴⁴ ve onun faaliyetini hatırlamak uygundur. Bu komite, şartların millileştirilmesi amacıyla çeşitli alternatifler geliştirip kamuoyuna sundu. İçermek: “*radio – ovoznigor; samolyot – tayyora, uchoq; jurnal – oynoma, oybitik; gazeta – ro'znoma, jarida; kafedra – minbargoh; avtobus – ko'pkursi; respublika – jumhuriyat, direktor – boshqon, mikrofon – ovoznigor; telefon – durovoz*¹⁴⁵” gibi kelimeler. Çünkü bunlar her şeyden önce zoraki bileşik oluşumlardı ve en önemlisi yabancı dile ait kelimelerdi. Sadece bir kelimeyi bir yabancı dilden diğerine değiştirmek gibi biraz mantıksız bir eylem, doğal olarak, dil millileştirme siyasetinde haklı gösterilmedi, dil kullanıcıları tarafından kabul edilmedi ve pratikte oldu.

Özbekistan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu'nun 29 Ocak 2020 tarihli kararına istinaden Terminoloji Komisyonu, Bakanlar Kurulu bünyesinde yeniden düzenlendi. Komisyonun önündeki ana görevler şunlardır:

- Bilimsel temelli yeni kelime ve terimlerin resmi kullanıma sunulması;
- Düzenleyici yasal belgelerin taslaklarındaki kavram ve terimlerin, farklı yorum olasılığını ortadan kaldıracak şekilde, mevzuat belgelerinde benimsenen anlamlara uygun olarak tek tip ve doğru uygulanmasını sağlamak;

¹⁴⁴ Abdurahmonov G'. “Muammolar hali ko'p”. Maqola. “Sovet O'zbekistoni gazetasi”. – Toshkent: 1990-yil 4-dekabr, 277-son. – B. 1-6.

¹⁴⁵ Nurmonov A., A. Sobirov A., N. Qosimova N. va b. qa.. “Hozirgi o'zbek adabiy tili”. Darslik. – Toshkent: “Ilm-ziyo”. 2013. – B. 202.

- Düzenleyici yasal belge taslaklarında edebi dilin kural ve normlarının yanı sıra yasal, teknik ve diğer özel kurallara uygunluğu sağlamak;
- Diğer dillerin kuralları nedeniyle ortaya çıkabilecek tutarsızlıkları, düzenleyici yasal belgelerin normlarına zarar vermeden düzenlemek;
- Özbek diline giren yeni terimlerin tanıtılması ve pratik uygulanmasına ilişkin hukuki sorunları incelemek, bu alandaki ilişkilerin hukuki düzenlemesinin gelişim yönlerini belirlemek;¹⁴⁶ vb. tanımlanmıştır.

Tezin dördüncü bölümü "Özbekçe ve Türkçede alıntı kelimelere alternatif ifadeler bulma ve alıntı kelimeleri dilin söz varlığına ekleme konusunda pratik öneriler" adını taşıyan kitap 3 bölümden oluşuyor.

4.1. Türk Dil Kurulunun önerdiği alternatif ifadeler sözlüğü;

4.2. Türkçe ve Özbek dilleri düzeyinde ortak yabancı kelimeler;

4.3. Batılı kelimelerin Özbekçe alternatifleri sözlüğü.

Abonent (tk. abone) – fransuzcha *aboner*. Abonementdan foydalanuvchi shaxs-yoki muassasa bo‘lib, Turk tili qo‘mitasi ushbu so‘z uchun “sürdürümcü” so‘zini muqobil qarshilik sifatida taklif qilgan. Biz esa bu so‘zga muqobil ifoda sifatida *obunachi (mushtariy)* so‘zini taklif qilmoqchimiz.

Agressiv (tk. Agresif) – fransuzcha *agressif*. Bizning tilimizda psixologiya atamasi sifatida “ruhan va yoki jismonan zarar beruvchi, shikast yetqazuvchi” ma’nosida qo‘llanilayotgan “agressiv” so‘ziga javoban “tajovuzkor” so‘zini berishni lozim deb topdik. Turk tili qo‘mitasi ushbu so‘z uchun “*saldırgan*” so‘zini muqobil qarshilik sifatida taklif qilgan. Bundan tashqari, kontekstga ko‘ra *zararli, xavfli, shikastlovchi* so‘zlar ham ishlatilishi mumkin.

Akvalend (tk. Akualand) – fransuzcha *aqualand*. Bu lotincha “suv” ma’nosini bildiruvchi *aqua* so‘zi va “yer, maydon, mamlakat” ma’nolarini bildiruvchi *land* so‘zlaridan tuzilgan qo‘shma so‘zdir (rus tilidan olingan *akvapark aqua* – “suv” va *park “bog”* so‘zi ham keng qo‘llaniladi). Bu hovuzning bir turini anglatadi. Turk tili qo‘mitasi ushbu so‘z uchun “*su bahçesi*” so‘zini muqobil qarshilik sifatida taklif qilgan. Biz esa ushbu so‘z uchun suv bog‘i ekvivalentidan foydalanishni tavsiya qilamiz.

Akustik (tk. akustik) – fransuz *acoustique*. Bizning Kengashimiz bu so‘z uchun *aks-sado ilmi* ekvivalentlari mos keladi, degan fikrda, ya’ni “fizikaning tovush mavzusi bo‘lgan bo‘limi; tovushlarning yopiq joyda taqsimlanishi” degan ma’noni anglatadi.

¹⁴⁶ Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 29-yanvardagi 40-son qaroriga 2-ILOVA. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Atamalar komissiyasi to‘g‘risida NIZOM. <https://lex.uz/ru/docs/-4717157>

4.3. Batılı kelimelerin Özbekçe alternatifleri sözlüğü

A

51. Abonent — 1.tarmoq foydalanuvchisi; 2. obunachi
52. Absolyut — to‘liq; mutlaq
53. Absorbsiya — so‘rilish; yutilish
54. Abstrakt — mavhum
55. Agitatsiya — tashviqot
56. Agent — maxfiy xodim, josus
57. Agentura — josuslik xizmati (tashkiloti)
58. Agrar — qishloq xo‘jaligi
59. Agressiya — tajovuz; hamla
60. Agressiv — tajovuzkor
61. Adaptatsiya — moslashish
62. Adekvat — yetarli darajadagi; me‘yoriy
63. Administrator — ma‘mur; boshqaruvchi
64. Admiral — dengiz qo‘mondoni
65. Affiks — qo‘shimcha
66. Afisha — e‘lon
67. Aforizm — hikmatli so‘z
68. Akkaunt — hisob
69. Akkreditatsiya — tasdiqlash
70. Akt — 1. harakat; 2.dalolatnoma
71. Aktiv — faol
72. Aktual — dolzarb
73. Aksent — 1. urg‘u; 2. xorijiy talaffuz (*xorijiy tildagi talaffuz*)
74. Akustika — 1. tovushshunoslik; 2. tovush etarligi/imkoniyati
75. Akvarel — suv bo‘yoq
76. Alternativ — 1. muqobil; 2. eng yaqin boshqa imkoniyat
77. Altruist — oliyjanob
78. Altruizm — oliyjanoblik; fidoiylik
79. Amplituda — tebranma kenglik (*m-n.: ovoz tebranma kengligi*)
80. Amyoba — soddajon¹⁴⁷
81. Analiz — tahlil
82. Analitik — 1. tahlilga asoslangan; 2. tahlilchi
83. Analog — o‘xshash
84. Anarxiya — 1. hokimiyatsizlik; 2. tartibsizlik
85. Anketa — so‘rovnoma
86. Antologiya — devon; to‘plam
87. Anturaj — atrofdagilar; tevarak

¹⁴⁷ Kompozitsiyon yontemiyle yapilan bir kisaltma; *sodda va jonivor* kelimelerin ilk kisimlari alindi – *soddajon*.

88. Anomal — nuqsonli; nome'yoriy
89. Anonim — shaxsi noma'lum
90. Apatiya — befarqlik
91. Apparat — qurilma
92. Applikatsiya — parcha naqsh
93. Argument — dalil; asos
94. Arxiv — saqlovchi (*joy*);
95. Arxivlash — saqlash
96. Arxeolog — qadimshunos
97. Assortiment — xilma-xillik
98. Assotsiatsiya — birlashma
99. Aspekt — nuqtayi nazar; qarash, tomon
100. Avans — bo'nak

SONUÇ

Düşüncelerimizin sonunda yukarıda saydığımız hedeflere ulaşabilmek ve pratik sonuçları ortaya koyabilmek için öncelikle teorik bilgileri, konumuzla ilgili şu ana kadar ulaşılan sonuçları ve elde edilen sonuçları dikkatle incelememiz gerektiğini söyleyebiliriz. Bu bağlamdaki pratik süreç ve farklı dönemlerin dilsel-sosyal-politik koşulları dikkate alındığında, eylemlerin dikkatle analiz edilmesi ve bunlarla ilgili uygun sonuçların çıkarılması gerekiyordu. Ve bu süreçte aşağıdaki şeyler yapıldı:

1. Bilimsel-teorik bilgiler toplanmış, Özbek ve Türk dillerindeki kaynaklar karşılaştırılmış, aynı zamanda yabancı (Avrupalı) dilbilimcilerin görüşleri de incelenmiş;

2. Batı dilinden Özbek ve Türk dillerinin sözcük düzeyinde aktif olarak kullanılan kelimeler (yabancı kelimeler) bulunmuştur. (Kaynaklar çağdaş basın, internet yayınları ile Özbekçe ve Türkçe dillerinin en son imla ve açıklayıcı sözlükleridir). Asimilasyon süreci analiz edildi.

3. Seçilen yabancı kelimeler sözlüksel ve morfolojik açıdan incelenmiştir. Telaffuz ve kullanımları ile dil dışı faktörlere (kültürel, sosyo-psikolojik vb.) göre avantajları ve öncelikleri incelenmiş, kısmen de olsa kişisel görüş ve teoriler ortaya konmuştur.

4. Karşılaştırmalı olarak çalışılan bu yabancı kelimelerin Özbekçe ve Türkçedeki alternatifleri bulunmuştur (farklı yıllarda "terimlerin millileştirilmesi", "dilin yabancı kelimelerden temizlenmesi" isimleri altında gerçekleşen süreçler). gözden geçirilmiş, ana araç (araç) olarak elde edilen "sonuçlar" elde edilmiş ve birbirleriyle karşılaştırılmıştır.

5. İki dilde aynı yabancı kelimeler ve bunların önerilen (veya tarafımızdan önerilen) alternatif ifadeleri, yapı ve anlam bakımından benzerlik ve farklılıkları,

anlama ve telaffuz açısından avantajları ve kolaylıkları açısından karşılaştırıldı (karşılaştırıldı) karşıt dildeki alternatiflerine) ;

6. Analize dayanarak, her iki dil için aynı olan veya (yazım ve telaffuzdaki koşullu farklılıklar hariç) genel olarak anlaşılabilir alternatif kelimeler sözlüğü (Batı dilinden alınan kelimelere ulusal muhalefet) derlendi ve şu şekilde verildi: bir ek; Yüksek lisans tezi ve bu sözlüğe dayalı bilimsel ve metodolojik bir el kitabının oluşturulmasına yönelik bir program hayata geçirildi.

ÖNERİLER

Özbekistan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu'nun 29 Ocak 2020 tarihli kararına istinaden Terminoloji Komisyonu, Bakanlar Kurulu bünyesinde yeniden düzenlendi.

Bu komisyonun faaliyetleri hakkında bir sonuca varmak için henüz çok erken olsa da, komisyonun önündeki görevlerin çok acil ve sorumlu olduğunu söylememiz gerekiyor. Bu komisyonun faaliyetlerinin tarafsız bir gözlemcisi olarak aşağıdaki öneri ve tavsiyelerde bulunmak istiyoruz:

- Öncelikle benimsenen (yabancı dillerden alınan) terimlerin yeni yazılış ve açıklayıcı sözlüklerinin geliştirilmesi gerekmektedir. Böylelikle bu terimlerin kullanımındaki çeşitli anlam ve yazım farklılıklarını ve hatalarını ortadan kaldırmak mümkündür.

- İkinci olarak, bu yabancı dilden benimsenen terimlere Özbekçe alternatifler (alternatifler) geliştirilmesi için özel bir çalışma grubunun kurulması ve faaliyetlerinin duyurulması arzu edilmektedir. Bu durumda, bu çalışma grubunun sunduğu alternatiflerin telaffuz ve anlaşılabilirlik yönlerine göre (anket, anket vb. şeklinde) tercih edilme düzeylerinin değerlendirilmesi, dil kullanıcılarının doğrudan dille olan ilişkisini analiz etmeye, süreçten uygun sonuçları çıkarmaya ve sürece bakış açısını belirlemeye yardımcı olacaktır.

- Ayrıca eski terminoloji komitesinin dil düzeyine giren yeni kavram ve terimlerin adlarını dilin iç yeteneklerine göre yeniden adlandırırken yaptığı hatalardan sonuçlar çıkarmak, tüketiciyi zorlayan karmaşık yapılardan arındırılmış yeni kelimeler oluşturmak kabul edilmesi, dile kolayca asimile edilebilecek alternatiflerin bulunması, kamuoyunun önerilerinin alınması, bu konuda girişim ve eylemlerin teşvik edilmesi yerinde olacaktır.

- Gerçeği temsil eden nispeten yeni bir kavramın kazanılması, bilimsel ve teknik buluşlar ve bunlara ilişkin süreç adları, dilin belirli kurallarına dayalı olarak, özümseme (edinimin fonetik, sözcüksel, dilbilgisel yapısı bizim doğamıza benzer) ana dile tam olarak uyulması ve dil yasalarımıza göre asimile edilmesi gerekir). Ve tabi ki bu tür kazanımların derhal imla ve açıklama sözlüklerine dahil edilmesi ve kazanımın net, oybirliğiyle hazırlanmış bir versiyonunun resmi olarak onaylanması ve sözlükler aracılığıyla kamuoyuna sunulması gerekir ki imla ve telaffuz farklılıklarına yol açmasın.

• Bir kavramın, şeyin, olay-sürecin adı olan tahsisler (kelimeler, neolojizmler vb.), dilde bu kavramın yüzde yüz alternatifi bulunabilirse, var olan kavramı tam olarak ifade edebilecek hayal gücü ve yerine anlamada tereddüt ve yanlış anlamaya yol açmayacak alternatifler (karşıtlıklar) konulmalı ve dilsel kullanım alternatifleri (kelimeler, neolojizmler) sözlüğü geliştirilerek kamuoyuna sunulmalıdır.

• Dilin derinliklerine işlemiş ve dilin mülkiyeti haline gelmiş kazanımları değiştirip sözlük düzeyine sokmaya çalışmak yerine, dil düzeyine yeni yeni sindirilen nispeten yeni sözcüklerin değiştirilmesini şöyle düşünebiliriz: daha etkili ve umut verici bir eylem. Bu kadar karmaşık ve biraz da mantıksız ifadelerle otobüsün -büyük ihtimalle radyonun- hoparlörü olarak adlandırıp, halkımızın dilin millileştirilmesi politikasına olan güvenini zayıflatarak sürecin perspektifini sorgulamak yerine, sürece katılınsınlar. Mantıklı ve doğru geliştirilmiş alternatif ifadelerle bu dilin tek bir ulusal hareket olarak millileştirilmesi sürecini dilimize çekmek ve organize etmek bizim görevimizdir demek abartı olmaz, biz dilbilimcilerin en önemli görevidir.

Yukarıdaki yorumlarla dilin millileştirilmesinin kesinlikle imkânsız olduğu veya geleceği şüpheli bir eylem olduğu kanaatinden uzağız. Biz sadece bir dilin millileştirilmesinin, onu zorunlu olarak izole etme, kullanıcılarını dilsel çeşitlilik ve çeşitlilik sağlama potansiyelinden mahrum bırakma pahasına olmaması gerektiğine inanıyoruz.

Yani bir dilin gen havuzu ne kadar zengin ve çeşitli olursa olsun belli bir süre sonra o dilin bir ögesi, zamanla o dile yerleşmiş ve yerleşmiş bir sözlük olarak dil kullanıcıları tarafından kullanılacaktır. çeşitli ilkelere dayanan ve kendi katmanı olmayı başaran (yüzde 60'tan fazlası sözcükleri aslında başka dillere ait olan İngilizce ve yabancı dillerden gelen öğeler, ekler ve diğer benzer yapılardan oluşan Özbekçe) Bu dillere (bu dillerin canlı bir örneğidir) müdahale etmeyi, zorla millileştirmeyi, "sıkıştırmayı" ve var olan kavramı tam olarak ifade edemeyen karmaşık yaratımlarla bunu çok doğru bir eylem olarak değerlendiremeyiz.

Edinilen kelimeler pahasına dilimizin kelime dağarcığını daha da genişletmek ve "onu olduğu gibi alacak hazır bir tüketicinin" yolunu takip etmek değil, açık kurallar ve temeller temelinde bu konuda ustalaşmak önemlidir. ilkeleri, sonradan çeşitli tereddütlere ve yazım farklılıklarına neden olmayacak bir durumda, geliştirilmesi ve ilerlemesi açısından doğru ve faydalı bir süreç olarak görüyoruz. Dilde mutlak alternatifi olan, o kavramı veya durumu tam olarak ifade edebilen yabancı kelimeler için bu görüşün geçerli olmadığını belirtmek gerekir.

Düşüncelerimizin sonunda şunu söylemek isteriz ki, dilin millileştirilmesi, mevcut kelimelerle yetinmek, yabancı kelimeleri dilden zorla çıkarmak, girişlerini yapay olarak durdurmak veya kontrol etmek pahasına gerçekleşmez, ancak alternatif ifadelerin mantıksal ve doğru oluşumu pahasına gerçekleşir. Çünkü ne kadar can yakılırsa yakılsın, ne kadar kelime icat edilirse edilsin, tüketilmediği sürece, anlama ve telaffuz açısından yabancı kelimelere tercih edilmediği sürece hareket sıfıra eşit kalacaktır. Tüketici her zaman bir veya başka bir kelimeyi seçme hakkına sahip

olmalıdır. Ayrıca gelişmiş bir dilin, kullanıcıya her durumda çeşitli seçenekler sunabilme potansiyeline sahip bir söz varlığına sahip olması gerekir. Kelimelerin kullanımında milliyet veya çağdaş kolaylık seçimi, her tüketicinin kişisel tercihi veya daha doğrusu düşünme düzeyi tarafından belirlenen bir husus olmaya devam etmektedir.

DUYURULAN YAYINLAR LİSTESİ

1. “O‘zbek tilini yot so‘zlardan tozalash va til sofligini saqlash masalasining istiqboli va muammolari xususida”. Maqola. “Uchinchi renessans poydevorini qo‘yishda filologik tadqiqotlarning nazariy va amaliy ahamiyati” mavzusida o‘tkazilgan xalqaro ilmiy-amaliy anjuman to‘plami. Toshkent. 2024-yil. 197-204 betlar.

2. “Til sathidagi yot so‘zlar va ularga teng keluvchi muqobil ifodalarni topish masalasining o‘rganilganligi”. Maqola. “Образование наука и инновационные идеи в мире” xalqaro elektron jurnali. 2024-yil. 155-162 betlar.

3. “Xalqaro tillarda o‘zlashgan so‘zlar va ularning o‘zlashtirilish prinsiplari”. Maqola. “Образование наука и инновационные идеи в мире” xalqaro elektron jurnali. 2024-yil. 163-168 betlar.

ÖZGEÇMİŞ

Adı ve Soyadı: Nurjahon Abdullayeva

Doğum Tarihi:

Doğum Yeri:

Akademik Unvanı:

İş Telefonu:

Cep Telefonu:

İş Adresi:

Bildiği Yabancı Diller (Puan ve Yılı):

Aldığı Sertifikalar:

Uzmanlık Alanı: Dil bilim

Derece	Bölüm/Program	Üniversite	Yıl
Lisans	Yabancı dil gruplarında Özbek dili	Alisher Navoi Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi	2018-2022
Y. Lisans	Dil bilimi ve türk lehçeleri	Taşkent Devlet Şarkşınaslık Üniversitesi ve Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi	2022-2024

Yüksek Lisans Tez Başlığı (özeti ekte) ve Tez Danışman(lar)ı: Yüksek Lisans Tez Başlığı: Batı Dillerinden Alınan Yabancı Kelimelere Alternatif Karşıtlıklar Bulma ve Alınan Kelimeleri Dilin Söz Varlığına Dahil Etme Sorunu Özbek ve Türk Dillerinin Örneğinde. Tez Danışmanı: Prof. Gulchehra RİXSİYEVVA.

